

O slobodi (Džon Stjuart Mil)

Svakome je čoveku poslednji i najviši cilj, da što više i skladnije razvije svoje snage, u njihovoj ličnoj osobini, a uslovi, kojima će to postići, jesu : sloboda rada i raznolikost položaja.

Viljem Humbolt, "O delokrugu i dužnostima vlade"

POSVETA SPISATELJA

Njezinom milom i tužnom spomenu, posvećujem ovu knjigu, njojzi, što mi je ulila, a po većoj časti i uradila ono, što je najbolje u mojim delima – prijateljici i ljubici, čije je uzvišeno čuvstvo, za sve što je pravo i istinito, bilo meni najveća pobuda, a njezino odobrenje najmilija nagrada. Kao što je sve ono, što sam za toliko godina pisao, tako je i ovo delo, toliko njezino, koliko i moje; ali ovaj spis, kao što je sada, nije mogao biti tako sretan, da ga je ona sama pregledala; neki i to najglavniji delovi ostavljeni su, da se brižljivije izrade, pa se sada to već nikad više, neće učiniti. Da mi je iole moguće, iskazati svetu, one ogromne misli i plemenite osećaje, što šnjome u grob odoše, više bi dobra time učinio, neg svim onim, što ću još moći napisati, ne imajući više pobude i potpore, nesravnjene njezine mudrosti.

PREDGOVOR

Neka nam bude dopušteno, da kažemo reč dve, u ime predgovora Milovoj knjizi "O slobodi"; da upoznamo spisatelja ove knjige, sa srpskom čitalačkom publikom; da pokažemo, koje mesto zauzima on, među današnjim književnicima u svetu; da označimo predmet, koji je on obradio u ovoj knjizi i da progovorimo reč, dve, o mogućnosti i važnosti ostvarivanja slobode, u životu našeg naroda.

Ime Džona Stjuarta Mila, čuveno je u celome izobraženom svetu, kao velikog filozofa i engleskog državnika.

Nije ovde mesto, da opširno razlažemo njegova dela, i da podrobno ocenjujemo zasluge, koje ima Mil kao filozof, oko unapređenja nauke, i

kao praktičan državnik, oko unapređenja svoje otadžbine.

Mi ne osećamo u sebi dovoljno snage, da možemo onako, kao što bi dostojno bilo, oceniti tako slavnog spisatelja. Reči naše, neka budu samo odjek, onoga opšteg priznanja, koje je, bez zazora možemo reći, odala kritika celoga sveta, zaslugama ovoga slavnog književnika!

Bekl, genijalni pisac "Istorije obrazovanosti u Engleskoj", koji će biti poznat i našoj publici, veli u jednoj svojoj knjižici za Džona Stjuarta Mila:

"Kada bi se sastavila porota, od najvećih evropskih filozofa, i uputila da izrekne, koji je među našim najvećim spisateljima, najviše učinio za napredak nauke, porota bi bez zazora izrekla: Džon Stjuart Mil! Ne sumnjamo, da i potomstvo ne bi potvrdilo ovu presudu. Niko se nije bavio tako mnogim, važnim i zapletenim problemima. Mil je ispitivao pitanja, koja zasecaju i u praktičnu korist svakoga člana društva, i u najfinije i najtananije delanje čovečijeg duha. On se dotiče površja, ali prodire i u samo jezgro, a među ovim, leže nebrojeno mnogo pitanja, koja je Mil, sa velikom veštinom i često sa vanrednim uspehom ispitao. U ovima, koje praktičnim, koje spekulativnim pitanjima, pozivaju se ljudi na njegovu ličnost, pristaju uz njegovo mišljenje, iako ne mogu, da sleduju razlozima, kojima ga Mil pravda.

Mi imamo i drugih ljudi. Jedni su značajni zbog dubokih misli, a drugi, zbog korisnih predloga svojih. U Mila je pak vanredno, što on ima u sebi oba ta svojstva, u većoj meri, nego iko drugi, od njegovih savremenika. S toga ume on, tako vešto dokazati, posledice opštih uzroka, i predvideti, šta će se izroditi iz posebnih mera. Po tome je njegov upliv mnogo veći, no što bi inače mogao biti. Mil je ne samo pisao o više raznih predmeta, no iko drugi od živih spistelja, nego on znade i specijalne i praktične pojedinosti, pa je u stanju da pokaže, kako se izvesna načela, mogu uvesti u život, a da se opasno ne uzdrma društveni red ili da se jako žrtvuju ustanove, koje postoje; makar se na prvi pogled i činilo, da su ta načela, vrlo zamršena i da ih ne može shvatiti obična pamet. Time je Mil, često obezoružavao svoje protivnike i primoravao praktične ljude, da prime njegove zaključke baš iz praktičnih obzira, mada te ljude inače, ne bi moglo ubediti, nikakvo naučno dokazivanje. Pridobijajući za sebe, spekulativnim putem filozofe, a praktičnim državnike, utiče Mil svojim uplivom, na obe ove krajnje

strane života, i pojavljuje se, kao najsmeliji i najoriginalniji filozof u Evropi, pa se dopada mnogim državicima i zakonodavcima, mada su oni ravnodušni, što on istražuje u pojedinostima opšte pravilo; a to biva stoga, što se oni oslanjaju na svoju veštinu, pa nisu kadri, da se uzvise, nad pouzdanom, ali ograničenom navikom običnog iskustva. Ovo je u mnogim slučajevima uvećalo njegov uticaj, jer je vrlo retko naći čoveka, koji je odličan, ujedno i u teoriji i u praktici, i tako je isto neobično, da ljudi teže, da se odlikuju u jedan mah, i u jednome i u drugome.”

Ovako karakteriše Bekl, svoga čuvenoga savremenika Džona Stjuarta Mila.

Mi imamo razloga priznati, da je ovaj sud umestan i opravdan.

I da bi se vidilo, da je Mil u jedan mah, i filozof i praktičan državnik, i da je u obojem odličan, pozivamo se na njegova dva najglavnija dela, na : “Načela političke ekonomije” i “Sistem logike”.

Milova politička ekonomija prava je riznica, praktičnih saveta, kako da se snažno dokazane istine, uvedu u život.

Njegov “Sistem logike“, razlaže i ispituje tok čovečijeg mišljenja, i to tako svestrano i iscrpno, da je kritika izrekla, da je Milova logika, dublje i oštromnije napisana, no i jedna druga, od vremena Aristotelova, do u naše dane.

Napokon ćemo da rečemo, da Mil, posle toliko godina, zauzima odlično mesto, među liberalnim članovima engleske narodne skupštine.

Držimo, da smo sa ovih nekoliko crtica, shodno ovom mestu, dovoljno obeležili značaj i važnost Džona Stjuarta Mila, u krugu današnjih naučnika.

Njegov glas, njegove zasluge za nauku i čovečanstvo, zaslužuju da se o njima daleko svestranije i iscrpnije govori, ali mi im odajemo za sada, u ovih nekoliko crtica, svoje najveće poštovanje, jer se bojimo, da i po slabosti sila svojih, ne bi kadri bili, dovoljno ga uzdići i dostojno oceniti.

Pre nekoliko godina napisao je Mil svoju knjigu “O slobodi”. Mada je ovo, tek omanji spis, prema ostaloj književnoj delatnosti njegovoj, ipak po samome predmetu, koji razlaže, zaslužuje, da se stavi na prvo mesto.

Među svim načelima, koja izlaze na vidik, u životu pojedinog čoveka, naroda i celog čovečanstva, nema ni jednoga, koje bi toliko važilo, a kamoli važnije bilo od – slobode.

Svakome je čoveku od prirode urođeno, da bude slobodan, te da može odgovoriti svome pozivu, ovde na zemlji.

Samo slobodan čovek, ima vlast nad samim sobom, može razviti svoja svojstva, usavršiti vrline, kojima je obdaren, doći do svesti, kojom će pojmiti, poznati i vršiti svoj zadatak, svoja prava, svoje dužnosti.

Samo slobodan čovek, može osnažiti svoju volju, i založiti svu snagu, da unapredi svoju ličnost i da svojom ličnošću, pripomogne unapređenju naroda, kome je po krvi, jeziku, otadžbini, sreći i nesreći srodan. Iz slobode članova jednoga naroda, niče ukupna sloboda toga naroda.

Kao što je sloboda unapredila i usavršila, pojedinu ličnost, tako isto razvija, unapređuje i usavršava sloboda skup tih ličnosti – čitav narod.

U slobodnom narodu bujnije, skladnije, brže i snažnije se razvijaju svojstva njegove i osobine.

Sloboda otvara narodu oči, da upozna svoje mane, pa da ih leči, sloboda mu daje prilike, da pozna svoje vrline, te da ih razvija i ulaže u delatnost kojom čeliči svoju snagu, unapređuje svoje umno i fizičko blagostanje, da sobom i u saradnji sa ostalim narodima, primiče celo čovečanstvo cilju, koji mu je Bogom namenjen.

Ovo potvrđuje povescica razvitka i napretka čovečanstva.

Sve ono, čime se diči i ponosi današnja obrazovanost, a posebice da rečemo, sve ono, što je utvrdilo veru; oblagorodilo običaje; rasprostrlo ljubav i bratstvo među ljudima; što je unapredilo i usavršilo današnje nauke; što je uzvisilo i oblagorodilo umetnosti; ustostručilo i izoštrilo veštine i zanate; razgranalo trgovinu i svetski obrt; jednom reči : sve ono, što je podiglo dostojanstvo čoveka okrepilo snagu naroda - sve je to plod slobode čoveka, slobode naroda!

Mada se toliko divimo današnjem napretku čovečanstva, ipak ne možemo, da ne pomislimo, da bi taj napredak još gorostasni bio, da su svi ljudi i svi narodi, u sva vremena i u svima prilikama, uživali slobodu.

Sa istorijom u ruci, dalo bi se dokazati, da je nebrojeno najvrljih duhova,

moralo podleći u zagušljivom zraku ropstva; dok su drugi došli do slobode, da se mogu razvijati i napredovati; da je borba stolicima trajala; dok su narodi sebi izvojevali slobodu, da mogu njome napred koračati.

Na osnovu ovo nekoliko reči, daje se pojmiti, kako je važna knjiga, koja razlaže i ispituje načelo slobode.

Moglo bi nam se zameriti, da precenjujemo svoju snagu, kada bi se ovde upustili, da kritikujemo misli i razloge, tako slavnog spisatelja, kao što je Mil.

Mi znamo, da naš čitalački svet, može sam suditi o mislima, koje se u ovoj knjizi razlažu; no ipak držimo da smo dužni da kažemo reč dve, i o samoj knjizi.

Po samome naslovu knjige, mogao bi čitalac pomisliti, da će Mil ispitivati i razlagati ustanove, koje u današnjim državama, i prema stepenu današnje političke zrelosti i nauke o državi, jemče slobodu čoveka, slobodu naroda.

Mil pretpostavlja, da je država uređena i snabdevena tim slobodnim ustanovama, pa ispituje kao filozof, šta unapređuje slobodu, a šta smeta razvitku njezinom; pa napokon izlaže i razlozima potkrepljuje sve ono, što on drži, da unazađuje slobodu ličnosti.

Mnogi će, pročitavši i proučivši Milove razloge, misliti, da je Mil i suviše brižan, da će se izgubiti sloboda. I to mišljenje može se održati, samo ako se uzima iz svojih dobrih razloga; ali mimo toga, u jednome ćemo se svi složiti, a to je, da odamo priznanje, tako čuvenom spisatelju, zato što se on trudi, da obrati pažnju mislećih ljudi, na opasnosti, koje po njegovom mišljenju, prete slobodi.

Mil veli odmah u uvodu svoje knjige, da se sloboda ne može primeniti na nedozrele ljude ili narode, koji se nalaze, tako reći još u svome detinjstvu, pa još nisu dozreli, da mogu uživati slobodu.

Na zapadu je nekako ušlo u običaj, da se i naš narod, i drugi srodni nam narodi, koji su s nama zajedno, jedne i hude sudbine, smatra kao narod, koji još nije toliko napredovao u obrazovanosti, da je sazreo, da se može koristiti blagodetima slobode.

Stranci, koji su imali prilike i potrudili se, da savesno prouče našu prošlost, glavne i značajne crte, našeg narodnog karaktera, uverili su se sasvim u protivno.

I doista, valja samo nepristrasno proučiti, knjigu prošlosti našega naroda, valja pažljivo ispitati, kretanje duha narodnog, u vremena njegove samostalnosti, kada je imao prilike razviti i pokazati snagu svoju – pa da savesni sudija, ne može a da ne spozna, da naš narod ima sve uslove, koji uslovljavaju snagu, za napredak jednoga naroda, u saradnji sa ostalim obrazovanim narodima.

Pa i danas, posle toliko vekova, u kojima naš narod ne samo da nije potpuno samostalan bio, no je većim delom posve potčinjen tuđincima; posle toliko stoleća nasilja, kojim htedoše da mu zatru sve vrline njegovog značaja, - danas valja proučiti srpske narodne pesme, život i običaje našeg naroda, - koji se s pravom mogu smatrati, kao javni izraz narodnog duha; pa ćemo se uveriti, da je naš narod svestan, da mu valja živeti i razvijati se, u društvu ostalih naroda; jer ima u sebi vrlina, koje su uslov tome razvitku.

Ta svest, što se razvila iz harmonije vrlina našega naroda, jemac nam je, da je naš narod zreo, da u krugu ostalih naroda, može napredovati ka cilju čovečanstva.

A šta mu je od preke potrebe, po taj napredak? . . . Sloboda.

U najnovije vreme, našla je ova potreba, najživljega izraza, u svim izjavama našega naroda.

Već i s toga dakle, što je sloboda načelo, koje od postanka živi u duhu srpskoga naroda; što je naš narod za nju, zalagao vekovima svu svoju snagu; što to načelo, još nije potpuno i svugde ostvareno, ni u ličnome, ni u narodnjem životu, srpskoga naroda; što svi prijatelji i rodoljubi našega naroda, jednoglasno ispovedaju, da bez uživanja slobode ne može biti napretka našem narodu - sve je to nas pobudilo, da upoznamo naš narod, sa knjigom, u kojoj tako slavni spisatelj, razlaže svoje misli o slobodi.

A težeći : “da se na osnovu istine a pomoću nauke, utvrdi i unapredi narodnost srpska” ; smatrasmo za najsvetiju dužnost, da doprinesemo sa svoje strane, onoliko, koliko nam je po svojim slabim silama moguće,

da se učini koji korak bliže, tom uzvišenom cilju!

U Parizu o Božiću 1867. Knežević P. A. Kardorđević

GLAVA PRVA

UVOD

Predmet ovoga spisa nije slobodna volja, već građanska i društvena sloboda; a to će reći: priroda i granice vlasti, koju bi moglo izvršavati društvo na pojedincu. Ovo je pitanje retko postavljano u načelu, a gotovo nikad nije svestrano pretreseno, ali ono utiče veoma jako na sva sporna pitanja našeg stoleća, i mada je još skriveno, ipak će ono uskoro da izađe na videlo, kao životno pitanje budućnosti. Pitanje ovo nije tako novo, jer ono pokreće čovečanstvo još od iskona, ali se pojavljuje u novim vidovima, na stepenu razvitka koji je dostiglo sadašnje izobraženo društvo, i zahteva da se drugačije i temeljnije pretrese.

Borba slobode protiv sile, to je značajna crta povesnice, s njom nas ponajpre upoznaje istorija grčka, rimska i engleska. Sloboda se zvala u ono vreme, zaštitom protiv nasilja političkih vlasnika. Za ove vlasnike mislilo se onda (izuzimajući neke narodne vlade u Grčkoj) da su po nuždi suprotnost narodu, nad kojim imaju vlast. Čas je to bio poglavica, čas kakvo vladajuće pleme ili kasta, koja je izvodila svoju vlast, ili iz nasledstva ili iz pobeđe, ali ju je svakako izvršavala na nezadovoljstvo potčinjenih; no ove se vlasti to nije doticalo, a nije se to ni želelo, mada su se i mogle ograditi protiv ovog ugnjetavanja. Vlast ova smatraše se kao da je nužna, ali ujedno i vrlo opasna; kao neko oružje koje su vlasnici mogli upotrebiti podjednako i protiv svojih podanika i protiv spoljašnjih neprijatelja. Nužno je bilo, da postoji jedna ptica grabljivica, koja će braniti slabije članove zajednice, od grabljivih kraguja, i kojoj bi se, budući da je najsnažnija, mogla poveriti ta odbrana. Ali pošto je kralj grabljivica, bio često raspoložen da malo proredi i svoje stado, to je dakle valjalo biti uvek na oprezu i znati se braniti i od njegovog kljuna i noktiju.

Rodoljubi su s toga težili, da ograniče vlast, koja bi pripadala vladaocu

nad zajednicom, i to ograničavanje bilo je ono, što se onda razumevalo, pod slobodom. Postoje dva puta kojima se udarilo, da se to postigne. Izvojevalo bi se, prvo, priznanje nekih ustanova, takozvanih političkih prava i slobode, koje vladalac nije smeo oboriti a da ne postane veroloman, i da ne opravda izvestan otpor ili opšti ustanak protiv sebe. A drugo, što se kasnije uvelo, bilo je neko ustavno ograničenje, po kome je najvažnija radnja vladajuće sile zavisila od volje celine, ili jednog tela, od koga se očekivalo da zastupa opštu korist. U većini evropskih zemalja, morala se vladajuća sila pokoriti onom prvom ograničenju.

Sa ovim drugim ograničenjem, ne dogodi se tako, i sad nastade glavni zadatak svih prijatelja slobode, da se ovo postigne, a gde je ono već otpočeto, da se što savršeniše sprovede. I to ostade cilj i preko toga ne pođe se dalje nigde, gde god čovečanstvu beše povoljno, da se jedan neprijatelj drugim obara, da mu gospodari jedan gospodar, pod uslovom da je ono manje više zaštićeno od njegovog nasilja.

Ali u toku čovečanskog razvitka došlo je vreme, kad se više ne drži, da je preka nužda, da vladaoци imaju vlast neograničenu, koja je po sebi uprkos opštem dobru. Ljudima se učinilo da je mnogo bolje, ako se razne državne vlasti povere punomoćnicima ili poslanicima celog naroda, koji se mogu i smenjivati. Narod mišljaše da je samo to način, kojim će se obezbediti protiv toga, da se državna vlast ne može nikada upotrebiti na njegovu štetu. Gdegod beše narodne stranke, beše joj glavni zadatak da teži za vladaoциma, koji se biraju, i to samo na neko vreme; i ova težnja stupila je na mesto onih pređašnjih naprezanja da se ograniči vlast vlade. Dok se učvršćivala borba oko toga, da vlada zavisi od povremenog izbora naroda, dotle su se po negde pojavila mišljenja, da se i suviše važnosti pripisalo ovom ograničavanju vlasti. U tome je bilo (tako se činilo) neke odbrane od vladaoца čiji interesi behu obično suprotni interesima naroda. Što se pak sad tražilo, beše to da vladaoци budu sa narodom jedno, da njihovi interesi, njihova volja postanu interesom i voljom naroda. A narodu na što onda, da se brani od svoje rođene volje, jer tu se nije imalo bojati, da će narod učiniti sebi samom što na silu. Narod je mogao tako poveravati vladaoциma svaku vlast, jer im je on propisivao kako da je upotrebljavaju, samo ako su vladaoци bili odgovorni i dali se na brz način ukloniti. Njihova vlast bila je

onda vlast naroda, samo nešto zgodnije udešena, da se može samo lakše upotrebljavati. Ovako je mislila ili možda i osećala poslednja generacija evropskih slobodnjaka, i ovako je to većim delom i sada u ovoj stranci na kontinentu. Među političarima kontinenta ima vrlo malo svetlih izuzetaka koji dopuštaju da se vlada ograniči, izuzimajući baš onu vladu koja po njihovom uverenju već ne bi trebala ni da postoji. Ovako bi mišljenje vremenom ovladalo i u našoj zemlji, da su potrajale nebrojene okolnosti koje su nas ka tome nagonile.

U političkim i filozofskim teorijama, kao i u pojedinom životu, otkriva se uspeh pogreške i slabosti, koje bi se inače u slučaju da stvar nije uspela, možda na duže otele posmatranju. Shvatanje, da vlast koju vrši jedan narod nad sobom samim, ne treba da se ograniči, moglo se činiti da ga ne valja sve dotle napadati, dok je bio razgovor o narodnoj vladi u snu ili u knjigama samo, kao o ustanovi, koja je u davno prošlim vremenima postojala. Nije bilo potrebe da se ovaj pojam potrese sa prolazećim zapletima, kao što je to bila francuska revolucija, i to utoliko pre što je svo zlo u njoj bilo delo nekolicine samovlasnika, i nije se moglo pripisati štetnom uplivu narodnih ustanova, nego više nekom naprasnom grčevitom izlivu protiv monarhističkog i aristokratskog nasilja. Međutim, po jednom se pak velikom delu zemaljske površine prostrla demokratska republika, i pokazala se kao jedan od najsnažnijih udova u porodici naroda. Time postade izborna i odgovorna vlada predmetom onih ispitivanja i pretresa koji se obično čine oko nekog ogromnog déla koje već postoji. Primetilo se, da kada se govori o “samoupravi” o “samovlasti”, da to ne znači baš upravo ono, što se pod tim razume; da i “narod”, koji vlast vrši, nije uvek onaj isti narod, s kojim se i nad kojim se ta vlast vrši, i da takozvana “samouprava” nije uprava svakog pojedinca nad samim sobom, no je uprava svih nad svakim. A van toga da volja naroda u istini jedno je, sa voljom najmnogobrojnijeg i najradnijeg dela tog naroda – jedno sa većinom, ili onom strankom kojoj je za rukom pošlo, da se naturi kao većina. Iz toga sledi da i sam narod može smišljati da ugnjetava jedan deo celine; i kao što treba protiv onoga drugog, tako valja i protiv ovog narodnog zloupotrebljavanja vlasti da ima zaštite. Eto s toga je uvek važno, da se ograniči vlast vlade nad pojedinim licem i onda, kad je vlada redovno odgovorna celini t.j. najvećoj stranci celine. Lako se odomaćilo smatrati stvar ovako, jer

to se preporučuje i mislećim glavama i po volji je onim staležima koji su u evropskom društvu od velikog upliva i čijim je pravim interesima demokratija protivna. I tako se sada i "tiranija većine" broji u zla, prema kojima ima društvo da se ogradi.

Kao što su se ljudi bojali one druge tiranije, tako su se isprva a i danas još boje tiranije većine, i to naročito i usled toga što su je osećali u postupcima državne vlasti. Ljudi koji su tu stvar oštrije uzeli, uvideli su, da društvo – društvo kao celina nad svim pojedincima koji ga sklapaju – ne uzima za oruđe svog nasilja, samo ona dela, koja može da izvede preko svojih javnih vlasti. Društvo ima silu i ono je upotrebljava da samo izvede svoju volju, i kad ono što je naopako ili uopšte, ostvaruje pustu volju svoju, u stvarima u koje ne bi trebalo da se meša; onda društvo čini društveno nasilje, koje je tim štetnije nego svako drugo državno nasilje, što se ne služi tako ostrim kaznama, ali ne ostavlja ni toliko izlaza da se te kazne izbegnu; što sasvim prodire u život i okiva i samu dušu. Nije dakle dovoljno da se ima samo odbrana od vlasti, treba da postoji odbrana i protiv vladajućeg mnjenja i nazora; protiv onoga nagona društva, koji hoće svoj način mišljenja i rada, da drugim čime, no što su građanske kazne, naturi kao pravilo života i onima, koji tako ne misle. Treba da postoji odbrana protiv smera društva, da svaku ličnost koja mu nije po volji, u svom razvitku skući, da je sasvim uguši, i da svaki karakter natera da se po njemu obrazuje. Ima neka granica preko koje ne sme preći opšte mnjenje a da se ne umeša u ličnu nezavisnost; svakom dakle društvu, koje hoće da napreduje, isto je tako od preke potrebe da pronađe tu granicu, da ne da, da se ona prekoračuje, kao što mu je nužno, da se ogradi protiv državnog despotizma.

Mada se ovo što rekosmo ne da lako poreći, ipak još ostaje mnogo, ako ne sve, da se ovo pitanje praktično protumači, naročito da se povuče granica, kako da se samostalnost i ograničenje od društva, jedno drugom prilagodi.

Životu čoveka daje vrednosti to, što drugi ljudi moraju da se prema njemu u svojoj slobodnoj radnji ograničavaju. Moraju se dakle postaviti neka izvesna pravila života, a to valja na prvom mestu da postavi zakon, a u mnogim stvarima gde zakon ne može da uspe neka postavi

ta pravila – javno mnjenje. Glavno je pitanje u čemu da se sastoje ta pravila? Izuzevši neke najočitiije slučajeve, i ovo je jedno od onih društvenih pitanja koje je vrlo malo razjašnjeno. Nema ni dva veka, ni dve zemlje, u kojima bi ovo pitanje podjednako rešeno bilo, i jedan se vek čudi drugome i jedna zemlja drugoj, kako ga je rešila. I narod jedne zemlje i jednog veka tako je malo svestan o tome, kako je teško ovo pitanje rešiti, da naprosto izgleda, kao da su ljudi oduvek o tome sporazumni. Drži se, da su pravila koja su sami postavili tako jasna, da sama za sebe govore. Ova gotovo opšta obmana primer je, od kako je čarobnog upliva navika koja nije samo, kako se to obično kaže druga priroda čoveka, nego je čovek uzima neprestano na mesto onoga, što mu je zaista urođeno. Upliv navike, koja ne da da iko posumnja u pravila života, koja je društvo uzajamno usvojilo tim je jači što se u ovom pitanju postavlja, da nije nužno navoditi razloge ni sebi samome ni drugima. Svet se navikao i veruje da u takvim pitanjima više čine osećanja no razlozi, i da su tome razlozi sasvim izlišni; Ovu veru pothranjivali su neki koji sebe svrstavaju u filozofe. Osećaj, da svako treba da čini ono što drugi ili svi jednomišljenici vole, - to se uistinu uzima za merilo istine, kad neko gradi sebi mnjenje o onom kako valja udesiti pravila života. Doista i niko neće sam sebi da prizna, da sudi o stvarima po svom nahođenju; da mnjenje o nekoj stvari, ako nije potkrepljeno razlozima, važi samo kao lično nahođenje, i ma koliko se pozivali da je i drugim ljudima to isto nahođenje, ono ostaje uvek nahođenje, ma i nahođenje mnogih, na mesto nahođenja pojedinog čoveka. Većini ljudi dovoljno je ovako lično i ovako osnaženo nahođenje, šta više oni njime i pravdaju svoje mišljenje o moralu, ukusu i pristojnosti, ako im to ne spada u ono što oni veruju; njihovo nahođenje im je glavni ključ na kome oni tu svoju veru tumače. Na mnjenja dakle ljudi, o onome što valja ili ne valja, utiču razni uzroci, koji opredeljuju ujedno i njihove želje o onome, kako da se drugi ljudi vladaju; a ovih uzroka ima tako isto mnogo, kao što ima mnogo pobuda, koje čine, da ljudi mnogo štošta drugo žele. Čas utiče na ljude njihov um, a čas njihove predrasude ili uobraženja, često i njihove društvene sklonosti ili apatije, zavist ili surevnjivost, oholost, i gordost a ponajviše lična želja, lični strah – lična korist; bilo to pravo ili ne. Gde god ima, da je jedna klasa uzvišena nad svim ostalima, tu biva, da moralna svest cele zemlje

potiče iz zabluda ili svesti ove jedne uzdignute klase. Ponajviše iz ovakvih staležnih predrasuda i čuvstava ponikao je onaj običajni zakon, koji opredeljuje odnos Spartanaca i helota, zakupaca i crnaca, odnos vladaoca i podanika, otmenih i puka, muža i žene; i nazori koji su takvim načinom postali, utiču posle obratno na moralno čuvstvo i uzajamne odnose članova te uzdignute klase. Gde je pak drugde, kakav stalež izgubio svoju nekadašnju prevagu, ili tamo, gde ta prevaga nije omiljena, nosi preovlađujuće moralno čuvstvo na sebi utisak neke nestrpljive zlovolje, prema pomenutoj prevazi jednog staleža.

I potčinjenost ljudi naklonostima ili nenaklonostima, koje pretpostavljaju kod svojih privremenih gospodara ili bogova, opredeljuje takođe pravila života, koja uliva zakon ili mnjenje, i ovo se odnosi i na rad i na nerad. I mada je ova potčinjenost poglavito sebična, ona ipak nije pritvornost; ona je koren savršenog iskrenog preziranja, koje je učinilo da su ljudi spaljivali veštice i raskolnike. Napokon je, među tolikim niskim pobudama, još od jakog upliva na pravac moralnog čuvstva i opšta i očita korist društava, manje svojom vlastitom vrednošću nego više kao posledica iz toga izrođenih naklonosti i nenaklonosti koje se ne ticahu toliko dobra društva, ali behu ipak od upliva pri stvaranju običaja.

Shodno tome, naklonosti i nenaklonosti društva, ili jednog njegovog snažnog dela, bile su doista prevashodno pobude, po kome je zakon ili mnjenje uglavilo pravila, kojih je valjalo da se svi pridržavaju. Ovakvo stanje stvari nisu uopšte i načelno napadali ni oni ljudi, koji su mišljenjem i svojim čuvstvom ispred društva unapred izmakli, mada se u pojedinostima nisu slagali sa ovim. Oni su pre istraživali kako se te naklonosti i nenaklonosti društva menjaju, no što su ispitivali pitanje, da li valja da su te naklonosti i nenaklonosti zakon za pojedine ljude? Oni su se radije trudili oko toga, da izmene osećanja društva o stvari ako su i sami raskolnički mislili, nego što su u opšte pristajali uz same raskolnike u odbranu slobode. Verozakon je jedini slučaj, u kome su se ljudi načelno uzvisili i čvrsto držali tog višeg gledišta, i taj je slučaj u mnogo čemu od velike pouke a ujedno je najjasniji primer kako može pogrešiti tako zvano moralno čuvstvo. Odium theologicum iskrenog verozakonskog apostola jeste najočitiiji primer dejstva tog prirodnog čuvstva. Oni koji su prvi svrgli jaram takozvane "katoličke" crkve nisu bili isto tako, kao i ta crkva sama, nimalo voljni, da dopuste raznolikost

religioznog mišljenja. Kad je minula žestine borbe, bez da je i jedna stranka potpuno pobedila, i kada je svaka crkva i sekta morala ograničiti se na to, da zadrži ono zemljište, koje je zauzela; našle se manjine, neimajući izgleda da budu većine, u nuždi, da potraže od onih, koji nemogoše zadobiti za sebe, da im ovi trpe njihov zasebni i odvojeni verozakon. I samo na ovome poprištu branila su se prava pojedinog čoveka prema društvu, na širokoj osnovi opštih načela i očigledno se dovodio u sumnju zahtev društva, kojim htede da podvrgne odvojena mišljenja pod svoju silu. Ljudi kojima svet ima danas da zablagodari slobodu veroispovesti, tvrdili su, da je sloboda savesti večito pravo svakog čoveka, i da u stvarima vere niko nije odgovoran za drugoga. Ali netrpeljivost je u ljudima, u svemu, što im na srcu leži, tako jako ukorenjena, da sloboda veroispovesti nije gotovo nigde zaista ostvarena, izuzevši tamo, gde joj je pridošlo u pomoć verozakonska ravnodušnost, koju ne bune bogoslovske razmirice. – U svima i najtrpeljivijim zemljama priznaju svi koji su pobožni u sebi, da valja biti trpeljiv ali ne baš odrešito. Jedan bi trpeo odvojena mnjenja u načinu uprave crkve, ali i ne trpi u samim dogmama; drugi može da trpi svakoga, samo ne onoga koji ne veruje u Papu ili u Trojstvo; treći trpi svakoga koji veruje u “otkrovenje” a malo ih ima koji u svojoj hrišćanskoj ljubavi idu tako daleko, da trpe svakoga – samo ne onoga, koji ne veruje u jednoga Boga i u budući život. Gdegod ima iskrena pobožna čuvstva u čovečanstvu retko da se ne zahteva ovako stroga vera.

U Engleskoj (zbog posebnog razvitka državnoga) pritiska teže javno mnjenje, a zakon lakše nego u svim drugim zemljama; ljudi se ovde živo opiru svakom neposrednom mešanju u vlasti, zakonodavne ili upravne – u privatan život. A to ne biva toliko iz poštovanja prava na ličnu samostalnost, koliko iz još ne uginule navike, po kojoj se uvek predpostavlja da vlada ima neku korist, koja je protivna opštoj koristi. Većina još nije naučila da oseća vlast i nadzore vlade, kao svoju rođenu vlast i svoje rođene nadzore. Kad se dođe jednom do te svesti, onda će lična sloboda biti izložena napadima vlade kao što je sada podložena napadu javnog mnjenja. Za ovo, čuvstvo je vrlo živo i gotovo je da se odupre zakonu, kad ovaj hoće ličnost da ograniči u onome, gde inače ne beše ograničena; i onda se tu ne pita, da li ta stvar ide pod, ili je izvan domašaja zakona; i tako ovo čuvstvo koje je po sebi u glavnom

spasonosno, često se u pojedinom slučaju rđavo i neosnovano primenjuje. Nema nigde govora o kakvom priznatom načelu, po kom bi se opšte sudilo da li je mešanje vlade umesno ili ne. Svako sudi po ličnom hiru. Jedni bi da nešto dobro urade ili da nekom zlu doskoče, najradije ustupili taj posao vladi; drugi bi pak radije teret društvenih zala uprtili na svoje rame, nego što bi rašili polje, koje podleže mešanju vlade u ljudske stvari.

Tako se isto svako u pravcu svoga čuvstva drži u nekom naročitom slučaju čas ove čas one strane, ili sudi po meri učešća, ili po svom većem ili manjem poverenju u vladu, da će ona u tom naročitom slučaju postupiti po njegovoj volji; retko da ko radi iz čvrstog i stalnog uverenja, koje ima o pravom zadatku i granici vlasti vlade. I kao što mu se svidi, greši usled toga, što nema stalna načela i jedna i druga stana: vlada se toliko isto često neumesno priziva u pomoć, kao što se često neumesno njena pomoć odbija.

Postavimo sada sebi u ovom pokušaju zadatak, da dokažemo jedno vrlo prosto načelo, koje bi trebalo da bezuslovno rukovodi postupak društva prema jednom čoveku, bilo da ga u nečemu ograničava; bilo da se društvo u tome služi telesnom silom, ma kakvom zakonitom kaznom ili moralnim prinudama javnog mnjenja. To je sledeće načelo: da samoodbrana bude jedini cilj, za koju čovečanstvo, pojedini ljudi ili celina ima prava, da se meša u slobodu radnje jednog od svojih članova; da predupređivanje da se drugi ne oštete, bude jedini zakoniti razlog, po kome se sme upotrebiti sila, prema nekom članu obrazovane zajednice. Telesno ili moralno blagostanje ni svoje ni tuđe nije tome dovoljan razlog,. Niko se ne može pravno prinuditi, da nešto čini ili da nešto propusti što bi to možda po njega po sreću njegovu bolje bilo, ili, što bi kad bi tako činio, to po mnjenju drugih pametno i pravo učinio. Ovo su razlozi po kojima bi mu neko mogao nešto predlagati, ubeđivati ga, nagovarati, moliti ga, ali nikad nisu razlozi, po kojima bi mogao neko nekoga silom prinuditi, ili ako je već učinio, učiniti mu zato neko zlo. Ovo se samo onda daje opravdati ako je učinjeno, u cilju da se predupredi nešto, što bi drugog oštetilo. Svako je društvu samo u toliko odgovoran za svoje ponašanje, u koliko se to i drugih tiče. U onome što se njega samog tiče, svako je samostalan, pravno neograničen. Svako je sam svoj gospodar nad sobom samim, nad svojim telom, nad svojom

dušom.

Valjda neće biti potrebe da primetimo da se ovo odnosi na odrasle ljude koji su u punoj snazi duše i tela. Ne govorimo o deci ili mladima koji su ispod onih godina, koje zakon određuje da mogu imati muža i ženu. Koje još u takvom stanju, da se moraju drugi za njega starati, taj zahteva odbranu i protiv svoje radnje i protiv onoga što ga s polja ugožava. Stoga ne treba da izgubimo iz vida ono iskonsko stanje, gde se društvo smatralo kao još nedozrelo. Prve teškoće na putu samostalnog razvitka, tako su ogromne, da se ne valja dugo premišljati o onom, čime se da se nadvladaju; vladaocu oduševljenom za razvitak i unapređenje naroda pristaju onda sva sredstva, kojima se može postići cilj, koji je inače nedostižan. Surovom, iskonskom narodu najbolja je vlada sila, samo ako joj je cilj, da narod usavrši i kad zaista postignuti cilj i opravda to sredstvo. Sloboda kao načelo ne da se upotrebiti na prethodno stanje stvari, dok ljudi nisu postali sposobni, da se usavršavaju slobodnim i mirnim ubeđivanjem. Dok se dotle ne dođe, ne ostaje im ništa drugo nego da se pokore ljudima kao što su bili Agbar ili Karlo veliki – još ako budu te sreće, da ih negde pronađu. Čim je pak čovečanstvo u obrazovanosti dovoljno napredovalo, pa se daje ubeđivanjem i poukom svom sopstvenom usavršavanju rukovoditi (a dotle su davno došli svi narodi, koji nas se ovde tiču) onda se već ne dozvoljava nasilje, bilo ono u vidu da ljudi nešto trpe ili se kazne, u cilju da se njihovo blagostanje postigne, i kazna se da opravdati tamo, gde namerava da druge zaštititi.

Ovde će biti mesto da primetim, da se odričem svake koristi, koja bi se dala izvesti iz apstraktnog pojma prava, koje je nezavisno od prestave nužnosti. Nužnost je meni poslednje merilo, kojim se ispituju sva etnička pitanja, ali ona treba da bude nužnost u svom najširem smislu, nužnost osnovana na stalnoj koristi čoveka kao stvora, koji je opredeljen da napreduje. Ja tvrdim, da ovaj obzir pravda ono, što pojedine ljude u nečem spoljašnjem ograničava njihovu sopstvenu volju, ali samo u onim radnjama koje se i drugih ljudi tiču.

U koliko neko čini ono, što drugima škodi, u toliko treba taj slučaj da se kazni, bilo sad zakonom ili gde zakonite kazne nemaju uspeha, onda opštim neodobravanjem. Ljudi se mogu prinuditi i na takve radnje, koje

su drugima neposredno od koristi, takvi su slučajevi kad se neko prinudi da pred sudom svedoči, da pravedno učestvuje u opštoj odbrani ili u nekoj drugoj opštoj radnji, koja je od preke potrebe za napredak društva, čiju zaštitu uživamo. Ljudi se mogu prinuditi i nekim izvesnim privatnim dobročinstvima, kao na primer da spasu svom bližnjem život ili da odbrane nejake od nasilja. To su sve stvari, koje, ako se ne učine, društvo to s pravom kazni, u toliko pre što je svako dužan činiti. Može se nekome škoditi, ne samo time, što mu se nešto učini, već i ako se propusti prilika, pa mu se nešto ne učini; i u jednom i u drugom slučaju pravo je, da su ljudi odgovorni za štetu. Ali treba biti više na oprezu kada se neko prisiljava da nešto ne propusti. Odgovornost za zlo koje se drugom čini, to je pravilo – odgovornost radi toga, što se to zlo nije predupredilo, to je tako redak izuzetak. Ali ipak ima mnogo važnijih slučajeva, koji dosta jasno pravdaju ovaj izuzetak. Tako je svako de jure odgovoran u svim onim svojim spoljašnjim odnosima, koji se tiču stvari drugih ljudi prvo tim ljudima, a po potrebi društvu kao njihovom zaštitniku. Ima često dobrih razloga, da se čovek ne povlači na odgovornost, ali ovi razlozi moraju poticati iz naročite celishodnosti tog slučaja. To biva prvo s toga, što je zadatak često takav, da će ga čovek po svoj prilici bolje rešiti, ako mu se on ostavi na slobodnu sopsvenu uvuđavnost, nego kad ga društvo hoće svojim putem da nadzire; ili s toga, što su nezgode koje bi ponikle iz nadzora veće, no što bi bile one, koje bi se nadzorom odstranile. Gde ima takvih razloga koji ne dopuštaju prisiljavati ljude na odgovornost, tu valja da se nađe kao sudija, sama savest onoga koji radi, pa ona da brani korist onih koji nemaju odbranu, i to tim strožije, što se u ovom slučaju ne može tražiti da ko odgovara pred zemaljskim sudom. Ali ima jedno polje u životu rada, na kom društvo, za razliku od pojedinca, ako u opšte ima, ono ima samo posrednih interesa, a to je, skup svih onih radnji koje se tiču samo onoga, koji je i pokrenuo, ili kad se već tiču i drugih ljudi, ono se tiču samo sa njihovim slobodnom, namernom i pošteno dobijenom voljom i učešćem. Kad rekoh, da se te radnje tiču samo onoga koji je i pokreće, to mislim da se one tiču prvo i neposredno njega; jer ono što se samo njega tiče može se ticati i drugih. Prigovore koje bi se mogli postaviti, ispitaćemo malo niže.

Tako se dakle obeležava delokrug čovečanske slobode. On obuhvata

prvo unutrašnju svest, zahteva dakle slobodu savesti u najširem smislu, slobodu misli i čuvstva, bezuslovnu slobodu mnjenja i osećaje o svim stvarima, praktičnim ili špekulativnim, naučnim, moralnim ili bogoslovskim.

Sloboda, da čovek svoje misli objavljuje i u javnost iznosi, čini se kao da spada pod drugo načelo, jer se računa kao radnja pojedinog čoveka, koja se i drugih ljudi tiče; no budući da je ona gotovo isto tako važna, kao sloboda mišljenja i što se zasniva na istim razlozima, to se ona ne da praktično odvojiti od nje. Dalje obuhvata načelo: slobodu da svako može uživati i težiti; da može živeti po svojoj volji, kako mu se najviše sviđa, i na svoj račun, ma šta iz svega toga ispalo; da mu njegovi bližnji ne smeju smetati u tome, kad im on ne čini štetu, pa mislili oni da on ma kako nerazumno i neumesno živi. Napokon ide iz slobode svakog pojedinca; slobodan udr im se time ne škodi, predpostavljajući da se udružuju samo punoletni i da se niko preko svoje volje ili s prevarom ne uvlači u društvo.

Nijedno društvo nije slobodno u kome se u glavnom ne poštuju ove slobode, pa ma kakav mu bio način vlade; a ni jedno društvo nije potpuno slobodno, gde ne važe ove slobode bezuslovno i neograničeno. Sloboda, koja to ime zaslužuje, jeste u tome, da mi sami svoju sopstveni sreću svojim putem tražimo, da nam niko ne smeta u tome, dokle mi njemu ne smetamo ili mu ne stajemo na put, da on svoju sreću postigne. Svako je sebi čuvar svog sopstvenog telesnog, duševnog i umnog zdravlja. Čovečanstvo više dobija, kad pušta svakog da živi kako mu je volja, nego kad svakog prisili da živi kako je volja drugima.

Mada ove izreke nisu nimalo nove, nekome će se učiniti da su sasvim obične. Ipak nema nauke, koja bi bila protivnija opštem pravcu, postojećih mnjenja nego što je ova. I zaista je društvo (po svojoj uvidavnosti) isto toliko snage potrošilo da doteruje ljude, po svom kalupu, koji je ono imalo za lično i društveno usavršavanje. Država je u starom svetu držala da ima prava, da svestrano upravlja privatnim životom, stari mudraci složili su se sa onim, što se mislilo da se države najviše tiče, kako se svaki pojedini građanin telesno i umno vaspitava. Ovakav način mišljenja mogao se i dopustiti, u onim malim republikama,

koje su okružene snažnim neprijateljima, bile u neprestanoj opasnosti da će kakav spoljašnji napad ili unutrašnji potres srušiti, i kojima bi tako štetno bilo pustiti da u sredsređena snaga oslabi, da se nisu smele osloniti bez uslovno na dobrotvorne posledice slobode. U novije vreme države su veće, svetska i duhovna vlast je odvojena (savešću i državnim stvarima upravljaju odvojene vlasti) i time se izbeglo da se zakon nije tako duboko mešao u privatni život. Ali su ovde još revnosnije upotrebljavane moralne prinude, gde god se pojedinac usudio, da se udalji od vladajućeg mnjenja, bilo u društvenim, bilo u svojim stvarima; gotovo se svuda vera, ova najjača snaga koja utiče na razvitak moralnog čuvstva, potčinila ili častoljublju hijerarhije, koja se svojim nadzorom u svašta upletala ili mračnoj strogosti običaja. I među novijim ljudima koji su smerali da isprave svet, pa su se starim veroispovestima najžešće protivili; bilo je ljudi, koji su i crkve i sekte, potraživali ovu vlast nad savešću. Ovo važi naročito za A. Kanta, čiji je društveni plan, kao što ga izlaže *traite` de politique positive*, stavljao u izgled, vladu društva nad pojedincem (doduše više moralnim nego zakonitim uredbama) i koji prevazilazi politički ideal najstrožijeg gajitelja starog veka.

Negledajući na nazore pojedinih mislećih ljudi, ipak celina sve više teži tome, da rasprostire u nedogled, silu društva nad pojedincem, koje javnim mnjenjem, koje zakonodavstvom; i u koliko sve promene, koje se dešavaju u svetu, idu na to, da ojačaju društvo, a oslabi snaga pojedinca, u toliko je i ovo jedno od zala, koje ne samo da neće samo od sebe nestati, već preći, da će sve više i više rasti. Neka od najplemenitijih a neka od najnižih čovečijih čuvstava, podupiru tako jako sklonost čoveka, (bio on sad vladalac ili građanin) da nameće drugima za pravilo života svoja mnjenja, da ne može u tome ništa da ga obuzda, osim toga što nema snage. No budući da ova snaga ne opada, već raste, to nam je u sadašnjim okolnostima u izgledu, da će to prevaljivanje sve više rasti, ako se usudi podići protiv toga, kakva jaka ograda moralnih uverenja.

Dobro će biti po naše dokazivanje, ako umesto da se upustimo u naš zadatak uopšte, uzememo prvo na oko, onaj njen deo, gde je ovo načelo, koje smo ovde postavili, ako ne sasvim ono do neke izvesne granice priznato. Deo je taj: sloboda mišljenja od koje nije moguće

podeliti srodnu joj slobodu izjavljivanja mnjenja, rečima ili štampom. Mada ove slobode sačinjavaju politički moralni zakon, u svim onim zemljama, koje ispovedaju slobodne ustanove i verozakonsku trpeljivost, ipak javna svest ne poznaje još dovoljno ni filozofske ni praktične razloge, koji su im osnova; A i mnogima koji su vođe mnjenja, nije ovo ušlo toliko u krv, koliko bi se moglo očekivati. Kada se ovi razlozi umesno razumeju, daju se na mnogo šire primenti, nego što je ovo pitanje. Njihovo temeljno razlaganje, biće dakle najbolji uvod za ono ostalo. To će me ujedno i izviniti, ako se ne nađe ništa novo u ovome, što ću predstaviti; a ujedno i zato što sam se usudio da opet razlažem ono, što se već trista godina pa do danas toliko puta već razlagalo.

GLAVA DRUGA O SLOBODI MIŠLJENJA I GOVORA

Po svoj prilici prošlo je vreme, gde bi još trebalo braniti “slobodu štampe”, kao jedno od odbrana protiv pokvarene i nasilničke vlade. Mi smemo uzeti, da je svako opovrgavanje ovoga, danas sasvim izlišno, jer ljude već nije nužno terati da se odupru svakom zakonodavstvu ili upravi, koja se ne slaže sa korišću naroda, i koja bi išla na to, da propisuje narodu kog mnjenja da se drži, koje nauke i razloge da sluša. S tim u vezi je ovo pitanje od ranijih pisaca tako temeljno i slavno ravetljeno da nije nužda ovde upuštati se u to. Mada su engleski zakoni o štampi još i sada tako ponizni kao u vreme Tudora, i pak nije se bojati da bi se neko mogao na njih osloniti, kad bi hteo da guši slobodu političkog govora, izuzimajući vreme slepog straha, kad i ministri i sudije bojeći se pobune, ne znaju gde im je pamet, ali i to je samo prelazno[1].

U opšte ne treba se bojati u ustavnim zemljama, gde je vlada manje više narodu potpuno odgovorna, da će vlada često pokušavati da ograniči slobodno izjavljivanje mnjenja, već ako to bude činila, kao oruđe opšte netrpeljivosti svetine. Ali uzmimo samo slučaj, da se vlada sasvim sporazumeva s narodom i da ne misli da goni nigde, do u sporazumu sa glasom naroda; to ja odričem narodu pravo da vrši svoju silu, bilo samostalno, bilo preko svoje vlade. Sila po sebi prisvojena je. Najbolja vlada nema na nju nikakva prava, kao i najgora vlada. Sila toliko isto škodi i još više škodi kada se vrši sporazumno sa javnim mnjenjem nego protiv njega. Kad bi svi ljudi bili jednog mnjenja, a samo jedan čovek protivnog mnjenja to celo čovečanstvo ne bi imalo više pravo, da tom jednom čoveku usta zapuši, nego što bi taj jedan imao prava, samo kad bi mogao, da zapovedi celom čovečanstvu da ćuti. Kad jedno mnjenje osim onoga čije je ne bi drugima ništa vredelo, i kad bi se, osporilo pravo na to mnjenje šteti samo jednog čoveka, to bi onda bilo svakako neka razlika u tome kad se štete samo neki i kad se štete mnogi. Ali prava šteta što postaje iz gušenja jednog mnjenja, jeste u tome, da se time, potkrada ceo ljudski rod; i potomstvo i savremenici, još više oni, koji to mnjenje ne dele, nego oni što ga dele. Ako je mnjenje dobro, ono se time otima mogućnosti da zablude zamene istinu; je li mnjenje pogrešno, gubi se velika korist koju imamo što istinu suočivši je sa zabludom jasnije upoznamo i življe osetimo.

Mi nikada ne možemo izvesni, da je ono mnjenje, koje pokušavamo da ugušimo, zaista pogrešno, i baš kad bi to sigurno znali, ipak bi to gušenje bilo to zlo. Svako od ovih mogućnosti treba zasebno posmatrati, kako kojoj naročiti dokaz odgovara.

Prvo, mnjenje koje hoće silom da se uguši može biti istinito. Oni koji žele da ga uguše kažu da nije istinito; ali nisu ni oni nepogrešivi. Oni nisu opunomoćeni da reše tu stvar, u ime celog čovečanstva, i da svakom drugom uzmu priliku da sam sebi sudi o tome. Ko neće jedno mnjenje da čuje zato što je izvestan da je ono pogrešno, taj bi time rekao, da je on bezuslovno izvestan. Gušiti slobodnu izjavu misli, zove se zalagati se za nepogrešivost: i sa ovim običnim ali ipak dobrim dokazom, dokazano je, da valja odbaciti to gušenje.

Zdravo suđenje ljudi nije tako sretno, da ova pogrešivost isto toliko važi u životu koliko važi u teoriji. Mada svako zna da može pogrešiti, ipak malo ih ima, koji nalaze za nužno da se čuvaju ove svoje pogrešivosti; ili oni koji dopuštaju da baš mnjenje koje oni drže da je dobro, može biti jedna od onih grešaka, koje oni sami priznaju. Samovlasni vladaoci, ili inače svi oni koji su navikli da iščekuju slepu poslušnost, uzdaju se obično sasvim tvrdo, u svoja mnjenja u svim stvarima. Ko na doborom položaju kad kad čuje mnjenje koje je njegovom sasvim protivno, i koje u neku ruku navikao, da svoja rđava mnjenja menja boljim; veruje ipak neograničeno u ona svoja mnjenja, koja deli njegova cela okolina ili onaj krug u kome on živi. Kada čovek srazmerno ne veruje toliko svom sudu, on se onda bezuslovno oslanja na ono, "što veli drugi svet" u opšte. Za "svet" drži svaki onaj deo, s kim dolazi u dodir, a to je svoju stranku, svoju sektu, svoju crkvu, svoj stalež, svoje društvo. Onog čoveka, koji bi taj svoj "svet" protegao na zemlju u kojoj i stoleće u kome živi, nazvali bi da je slobodouman i velika srca. Uzdanje u ovu ukupnu izreku ni najmanje ne obara to, što su druga vremena, narodi, sekte, crkve, staleži i partije sasvim protivno tome mislili i što još i danas protivno misle. Svako baca odgovornost pa svoj svet, ako mu se njegovi nazori ne podudaraju, sa protivnim nazorima svetova drugih ljudi, i ne tiče ga se, što je samo slučaj učinio kom svetu da veruje i da bi isti uzroci, koji su učinili da je on u Londonu hrišćanin, načinili u Kini od njega pristalicu budizma i konfučija. – Ipak se daje po sebi uvideti, bez da se dokazuje, da i vekovi mogu grešiti kao i pojedini ljudi. U svakom veku bilo je

sijaset mnjenja, koja drugi vekovi smatraju ne samo da su pogrešna, već da su sasvim budalasta; i izvesno je, kao što sadašnjost sada odbacuje, nekadašnja opšta mnjenja da će isto tako buduća vremena odbaciti, ono što danas važi kao opšte mnjenje.

Ono što bi se moglo ovome prigovoriti bilo bi od prilike: “Kad se zabranjuje rasprostiranje zablude, to se nepogrešivost za sebe ne traži u većoj meri, nego kad javna vlast u ma kojoj drugoj stvari, radi po svojoj uviđajnosti i na svoj odgovor. Moć suđenja, data je čoveku da se služi njome. Što se čovek može njom pogrešno služiti to ne dokazuje, da se njom uopšte i ne treba služiti? Ako se zabranjuje ono, što se drži da je škodljivo, time se ne traži da se prizna, da onaj ko to zabranjuje, ne može nikad pogrešiti, već se ispunjava ona nama grešnim ljudima pripadajuća dužnost, da radimo po svom uverenju. Kad ne bi hteli ništa činiti po svom mnjenju s toga, što bi ta naša mnjenja mogla biti kriva, to bi nam sve naše stvari išle naopako i sve bi naše dužnosti ostale neispunjene. Prigovor, koji ne priliči našoj celoj radnji, ne priliči joj ni u pojedinim slučajevima. Dužnost je vlade kao i pojedinih ljudi, da pribave što je moguće bolja mnjenja, da ista brižljivo razviju i da ih nikad ne nameću drugima, osim tamo gde su sigurni da su u pravu. Ako su u tome jednom izvesni, (izvodilo bi se kao dalje) onda ne bi bila savesnost već pudljivost, koja bi se plašila raditi po svom mnjenju, i dopuštati da se rasprostiru po volji nauke, za koje se po svojoj savesti misli da će ljudima škoditi i za ovaj i za onaj drugi život; s toga valja, što su ljudi u neprosvećenija vremena bili onih mnjenja za koja se sada smatra da su istinita. Dajte, reklo bi se, da se postaramo da i mi ne padnemo u iste zablude; vlade i narodi padali su u drugim stvarima u zablude, ipak se smatralo da ove stvari spadaju njima u vlast, - udarale su velike namete, vodili su nepravedne ratove – pa zar mi više da ne udaramo nikakav porez, pa, ma i vređali koga, zar da ne ratujemo? Ljudi i vlade moraju raditi kako najbolje znaju. – Bezuslovne izvesnosti nema, donekle se možemo pouzdati i to je dovoljno za ceo čovečiji život. Mi možemo i moramo smatrati da nam je mnjenje istinito, ako izaberemo, da nam ono predvodi našoj radnji : a više i ne zahtevamo, no, da stanemo zlim ljudima na put, da ne kvare društvo, rasprostrući mnjenja koja mi smatramo da su pogrešna i štetna”. – Ja odgovaram za ovo da se tu suviše zahteva. Velika je razlika između ovoga, da li mi smatramo,

da je jedno mnjenje istinito, što ono, u svakoj prilici gde bi se na mnjenje moglo udarati, nije oboreno; ili ga smatramo istinitim, samo da stanemo na put, da se ono ne može oboriti. Da bude potpuno slobodno negodovati i protivurečiti našem mnjenju, to je baš sam uslov, koji će nam garantovati istinu mnjenja celog života i blizu je pameti, da se samo tako može stvorenje sa ljudskim sposobnostima uopšte pouzdati, da je u pravu.

Ako pogledamo na istoriju mnjenja i na svakodnevni život, odakle je to, da i jedno i drugo nije gore no što je? Zaista da nije to sa prirodne snage čovečijeg razuma, jer u jednoj stvari, koja po sebi nije jasna, dolaze na jednoga koji je zna presuditi, njih devedeset devetoro, koji to baš nikako ne mogu, a i o sposobnosti toga jednoga daje se govoriti samo uporedno. Većina znatnih ljudi, prethodnih pokoljenja, bila je u mnogim stvarima jednog mnjenja koja se danas smatraju pogrešnim, radila je i odobravalala mnogo što šta, što danas ne bi niko odobrio. Odkud dakle prevage, pametnih mnjenja i pametne radnje, što je uopšte ima u čovečanstvu? Ako zaista ima te prevage – a ona se mora iznaći, jer su inače, a bile bi i od vajkada ljudske stvari gotovo u očajnom stanju – to se ona može zahvaliti jednom svojstvu čovečije duše, iz koga izvire sve ono, što se u čoveku, kao umnom i moralnom stvoru, poštuje; a to je svojstvo da čovek može popravljati svoje zablude. Čovek je sposoban ispraviti neznanje istine, razmenom mnjenja i iskustvom. Samo iskustvo nije dovoljno, treba tu da se pokaže i razmena mnjenja, kako valja da se tumači iskustvo. Kriva mnjenja i postupci ustupaju faktama i dokazima: ali se fakta i dokazi moraju duhu razložiti, ako se hoće da dejstvuju na njih. Malo ima fakata, što mogu sama da ispričaju svoj postanak, bez izjašnjavanja, koja pokažu istom šta ona znače. U koliko dakle sva snaga i cena čovečijeg suđenja zavisi od toga, da se ono, ako je zastranilo, da ispraviti; to se može samo onda pouzdano osloniti na to, ako se neprestano ima sredstava, za takvo ispravljanje. Uzmimo samo nekoga, čije suđenje zasluhuje poverenje, čemu ima on to da zahvali? Tome, što je bez zazorno pustio da se njegova mnjenja i poslovi iskritikuju; što je brižljivo pazio i koristio se iz svega onog, što se moglo navesti protiv njega, što se s drugima savetovao, da li je njegovo suđenje na svom mestu ili se da razložno oboriti; što je uvek bio svestan, da čovek se ne može drugim putem približiti savršenom

poznavanju jedne stvari već ako prihvati sve ono, što navode o tome lica raznovrsnih mnjenja; i ako se upozna sa svim gledištima, sa kojih drugi ljudi, svako po svojoj pameti, stvar posmatraju. Ni jedan pametan čovek nije postao drugim putem mudar i već je u samoj prirodi naše moći saznavanja, da se drugačije i ne da doći do mudrosti. Stalna navika po kojoj, suočavajući svoje mnjenje sa tuđim, popravljamo ga i dopunjujemo ga, nije da se time buni odrešitost radnje – sumnjom i kolebanjem, no je to jedini čvrsti temelj na koji se ona pametno može da osloni.

Jer znajući ono, što se barem otvorenom protiv nas može navesti, a znajući da smo u suprotnosti svakoj protivurečnosti – znajući da mi baš tražimo prigovore i teškoće, umesto da ih se klonimo a da ne isključujemo ni koju svetlost, koja bi stvar ma sa koje strane ovetlila – onda imamo i pravo, što držimo da smo bolje sudili, no iko drugo lice ili množina, koja nije ovako postupala.

Ono što valja da učine oni, koji su najpametniji, koji umeju najtrezvenije da sude, pa da se istom onda mogu osloniti na voje suđenje to isto valja da čini i ona raznolika gomila, što se zove publika, u kojoj, nebude zlo rečeno, ima malo pamtnih a mnogo nerazboritih ljudi. Ta i sama rimsko – katolička crkva, koja je naj netrpljivija među svim crkvama, kad hoće koga da uvrsti među svece – sluša šta će takome budućem svecu, da prigovori zastupnik đavola. Drži se, da i najsvetliji muž, nemože u onom svetu iza groba, doći do svoje časti i slave, pre no što se dobro ne promeri, sve ono, što mu može đavo da zameri. I samim ljuvenim nazorima o svetu, nebi ljudi verovali, da nije slobodno i posumnjati u njih. Naša najpouzdanija mnenja, postala su s toga najpouzdanija, što je svakome, svakad slobodno bilo napadati na njih. Ne pmili se ovo izazivanje napada, ili pmili se, pa ne uspe, to smo do duše još daleko, a da se množemo sasvim pouzdati u naša mnenja; ali smo učinili sve, što se u takvim prilikam može zahtevati od čovečije pameti. Nismo ništa prenebregli, da istina, do nas može dopreti i ostaneli ovaj put i dalje bez zapreka, to se možemo nadati da će se bolja istina, ako se samo može iznaći, i doista pronaći, čim čovečiji duh uzmogne svatiti je; a mi možemo međutim pouzdano reći, da smo se toliko približili istini, koliko je u opšte moguće bilo, učiniti to u našim danima. Ovo je stepen izvestnosti, do koje može doći grešni čovek, i samo je ovo put, kojim se

ona može postići.

Čudno je, da ljudi priznaju, da razlozi važe pri slobodnom uzjavljivanju mnjenja, ali opet progovaraju, da s tim razlozima ne valja terati “mak na konac” a neviđaju, da razlozi, koji nisu dovoljni za kakav krajnji slučaj – nisu time uopšte dovoljni.

Ili kako se to slaže, kada se veli, da ljudi ne traže, da se prizna da oni nemogu pogrešiti, jer dopuštaju, da treba da je slobodno izjavljivati mnjenja, o svima sumnjivim stvarima, a ovamo se ipak veli, da niko nesme dovesti u sumnju, neko izvesno načelo ili nauku, jer je ona sasvim izvesna – ta to će reći izvesni smo, da je ona izvesna. Reći, da je neko tvrđenje izvesno, a ovamo ima nekoga, koji bi, kad bi mu bilo slobodno, napadao na tu izvesnost, pe ne nedozvoliti mu to da čini, to se zove držati, da nama i našim jednomišljenicima, pristoji, da budemo sudije, koji persuduju tu izvesnost, presuduju i nenaslušavši protivnu stranku. – U naše doba – za koje se veli da “ljudi ni u šta ne veruju i da su zaraženi strašću sumnje”, u kom se ljudi ne uzdaju u istinu svojih mnjenja, no drže da nebi znali šta bi počeli, kad nebi imali svojih mnjenja - traži se, da se neko mnjenje zaklno od javnih napadaja, ne poglavito s toga, što je ono istinito, no što je važno za društvo. Kaže se, da imaju neki dogmata, koja su blagostanje ljudi tako nužno, da ne kažemo neophodno potrebno, da je vlada isto tako dužna da ih podržava, kao što brani druge koristi društvene. U takvim slučajevima, koji tako izvesno spadaju u dužnost vlade, veli se, dovoljno je i nešto manje od nepogrešivosti, te da opravda vladu, šta više da je obaveže, da zauzme pravac svoje od društva opšte podrprto mnjenju. Često se tvrdi a još češće se misli, da samo rđavi ljudi mogu ići na to, da potresu ovakve spasonosne dogme, a u tome drži se, ne može ništa zlo biti, što se zli ljudi, zauzdavaju i sprečavaju da čine ono, što leži samo njima na srcu. Ovim načinom gradi se pravdanje sprečavanja, slobnodnog izraza mišljenja, ne pitanjem istine, no pitanjem nužosti dotičnih nauka i laska si, da će tako izbeći odgovornost za ono, što se ište za sebe, vlast nepogrešivo presuduje mnjenja. Oni kojima je to dovoljno, previđaju da se time zahtev na nepogrešivost, prenosi samo na drugu stvar. Da li je jedno mnjenje nužno, to je stvar samoga mnjenja, i daje se poricati, koliko i samo mnjenje. Isto je tako potreba, da ima neki sudija, koji će nepogrešno suditi, da li je jedno mnjenje potrebno, ako što treba da se

sudi, da li je ono porešno, već ako se nebi inače, osuđenome mnenju dala svaka prilika da se brani. Isto tako ne vredi ni onaj prigovor, koji veli, da treba da se dozvoli onom ko drugačije misli, da tvrdi potrebu ili neškodljivost svoga mnenja, ali mu ne treba dozvoliti da tvrdi, da je njegovo mnenje istinito. Istina jednoga mnenja deo je njegove dužnosti.

Kad tražimo da znamo, da li je želeći da se nekom tvrđenju, veruje ili ne, daje li se tu isključiti, da ne gledamo, da li je to tvrđenje i istinito ili ne?

Po mišljenju ne rđavi, no najbolji ljudi, ne može ni jedna vera, koja je protivna istini, biti istinski korisna; i zar da ne bude dozvoljeno, da možemo ostvariti ovo gledište, kada nas optužuju da hulimo onu nauku, koja se hvali da je korisna, koji mi naprotiv držimo da je lažna?

Pristalice takvih od vankada donetih mnenja (predanja), traže, da se što više koristi ovim gledištem, šta više, traže da se tim pre zna i veruje njihovoj nauci jer je ona "istina". Gde se dozvoljava tako rešavajući razlog, samo jednoj stranci a drugoj ne, tu onda ima razgovora o poštenoj prepirci mnenja, u pitanju nužnosti. I doista gdegod zakon ili opšte moralno čustvo ne dozvoljava, da se nesme dirati u istinu jednog mnenja, tu se isto tako ne trpi da se odriče, da to mnenje nije nužno. Ono što se u najboljem slučaju dozvoljava, to ublažuje u nečemu, bezuslovnom nužnot toga mnjenja, ili smanjuje krivicu koji tovari na sebe, svako odvojeno mnenje.

Da se još jasnije uvidi, kako je budalasto, ne hteti slušati mnenja, za koja smo sami uvereni, da ništa ne vrede, evo ispitaćemo to na vekoju izvesnoj stvri, i ja ću ovde da izaberem slučajeve, koji će mi biti nanezgodniji – slučajeve u kojima se navode najtvrđi razlozi sa gledišta istine i nužnosti, protiv slobode najavljivanja mnenja. Neka bude dakle to uverenje na koje se napada: vera u jednoga Boga i budući život ili ma koje, od opšte priznatih moralnih načela. Ako svrštimo borbu na ovome polju, to dajemo kakvom nepoštenom protivniku veliku dobit u ruke; za celo će reći (a mnogi, koji nisu s namerom nepošteni, govoriće to za njime) : a to li su nauke, koje ti držiš da nisu dovoljno izvesne, a da se stavljaju u odbranu zakona? Zar je tebi vera u jednoga Boga, mnenje, koje zahteva nepogrešivost za se? Biću tako slobodan, te ću ovde primetiti da meni nije, tvrdo pouzdanje u ikoju veru, ono, što ja nazivam traženjem nepogrešivosti za se. Ja zovem onoga da traži nepogrešivost za sebe, da reši ovo pitanje i za druge ljude, bez da im dozvoljava da

saslušaju i ono, što se sa protivne strane tvrdi. Ja prezirem i odbacujem ovo prisvajanje, a još više kad se ono čini u stvari, koje je moje najsvetije uverenje.

Jedan čovek može biti uveren, ne samo o pogrešnosti nekoga mnjenja, već i o rđavim posledicama istoga mnjenja- i ne samo o rđavim posledicama već (da upotrebim izraze koje inače odbacujem) i nemoralnosti i pobožnosti toga mnjenja, i ako, me kako da je tvrdo uveren, ma to njegovo lično uverenje, da deli i njegova zemlja i savremenici, on na osnovu toga, ne da tom mnjenju da se ono samo brani- onda kažem takav čovek traži nepogrešivost za sebe. Nije da se kaže, mnjenje se smatra za nemoralno i bezbožno; pa onda ne može se zameriti i nije opasno i što se traži nepogrešivost za sebe, baš u ovom slučaju je to najubitačnije. Tu je koren onim užasnim zabludama, sa kojih ljudi jednog veka privlače na sebe čuđenje i preziranje potomstva, ovdje izviru oni znatni sjučajevi, gde se zakon dao upotrebiti, da uništi najvrsnije ljude, najuzvišenije nauke, uspevši nažalost u tome, što se tiče ljudi. Jer neke su od tih nauka ostale u životu, da budu povod(kao u inat) takvom postupanju protiv ljudi, koji ne dele ovakve nauke i njihova predana tumačenja.

Svetu se ne može dosta nagovoriti, da je nekada živeo čovek po imenu Sokrat, koji je došao u znatnu opreku, protiv zakonitih vlasti i javnog mnjenja svog doba. U onoj zemlji koja je onda imala toliko velikih ljudi, - kažu oni, koji njega i zemlju najbolje poznaju- Sokrat je bio najvrliji muž svog doba, a mi znamo da je on bio čelovođa i uzor svim kasnijim učiteljima vrlina, da je bio izvor uzvišenih misli Platona i razumne aristoteljeve nauke o nužnosti, i maestri di color che sanno, dvaju glavnih izvora etičke i svake druge filozofije. Ovog priznatog učitelja svih znatnih mudraca, njega, kome slava i posle dve hiljade godina, sve više raste, koji više vredi, nego sva druga imena što su mu otadžbinu proslavila- njega osudiše zemljaci na smrt, pošto zakonskim putem ubediše da je bezbožan i nemoralan. Bezbožan zato, što je poricao državno priznate bogove: tužioc uveravaše šta više da Sokrat ne veruje ni u kakve bogove. Da je nemoralan zato što je svojom naukom i poukom " otrov omladine ". I njegove sudije nađoše, možemo reći po svom znanju i savesti, da je on to skrivio radi čega ga tuže; i osudiše čoveka, koji je po svoj prilici među svojim savremenicima imao najviše

zasluga za ceo svet- da umre kao zlikovac. – Ili vratimo se drugom i još jedinom primeru sudijskog zločinstva, koje će posle onog sokratovog, biti od utiska, vratimo se događaju koji se desio pre osamnaest sto nekoliko godina na Golgoti. Čoveka, koji je kao što svedoče svedoci, učinio takav utisak moralne uzvišenosti, da su ga osamnaest stoleća, kao samog svemogućeg poštovali, tog čoveka odvedoše sramno na smrt- a kao kakvog? Kao bogohulitelja. Savremenici, ne samo da ne poznaše u njemu svoga dobrotvora, već smatraše protivno od onoga što je on bio, i postupali s njim kao sa izmetom bezbožnika, a sada toga radi važi, da su oni bili bezbožnici. Osećanja koja se bude u današnjim ljudima kada pomišljaju na ta nedela, čine, da ljudi nepravedno sude o ljudima u ono doba. Ti ljudi nisu bili, po svoj prilici, zli ljudi- bar nisu bili gori nego što su ljudi u opšte, šta više, bili su to ljudi, koji su u punoj meri delili religiozna, moralna i patriotska čuvstva svog doba i svog naroda, sasvim ona vrsta ljudi, koji u svako, pa i u naše vreme, po svoj prilici žive ceo svoj vek, nedužni i poštovani. Sveštenečki glavar, koji razdera svoju rizu, kada se izgovoriše reči, koje po mišljenju njegovih zemljaka, značiše priznanje najviše krivice, bio je, po svoj prilici, isto tako iskreno ozlojeđen i porugljiv, kao i većina poštenih i smirenih ljudi, kad danas izriču svoja pobožna čuvstva: i oni, koji se danas njemu čude, većinom bi isto tako uradili, da su živeli u ono doba i da su se rodili kao Judeji. Pre nego što bi strogo verni hrišćani došli u iskušenje, da drže svetinu, koja je pobila prvo mučenike kamenjem, za goru od sebe, neka se sete da je i Sv. Pavao bio među onim goniocima.

Da navedemo ovde još jedan primer, koji će biti od najvećeg upliva kad je srazmerno ono, što je pouka u zabludi, onome, što je mudrost i vrlina onoga što potpada zabludi. Ako je od vlasnika imao povoda, da se drži za najboljeg i najprosvećenijeg među svojim savremenicima, to ga je imao car Marko Avrelije. Kao samovladaru celog obrazovanog sveta, život mu pokazuje ne samo da je bio pravedan bez mane, nego što se od njegovih stojičkih uverenja manje bilo nadati- da je bio i najblažeg mišljenja. U ono malo prilika što mu prebacuju da je pogrešno, ima se to uvek pripisati tome, što je kroz prste gledao. Njegovi spisi, remek etike starog sveta ne razlikuju se mnogo, gotovo nimalo od najglavnijih hristovih načela. Ovaj muž, bolji hrišćanin, ne uzimajući ovu reč u

smislu crkvene nauke- no bilo koji od vladaoca, koji uzeše sebi to ime, gonio je hrišćanstvo. Na visini svega onoga što je čovečanstvo do onda izvojevalo, obdaren vedrom, bistrom pameću i značajem, koji se u njegovim spisima, sam od sebe, razvio kao hrišćanski ideal, ipak mu je ostalo skriveno, da će hrišćanstvo svetu, čije je dužnosti smatrao za stroge, biti na vlagoslov, a ne na prokletsvo. On je dobro znao kako je društvo jedno stajalo. Ali on je video ili mu se činilo da vidi, da će to društvo tako kao što je moći, sačuvati još od goreg raspada ili starom verom ili obožavanjem starih bogova. Kao vladaoc čovečanstva, držao je da mu je dužnost, da zaštiti društvo, od ove konačne propasti, i nije video put kojim će se ono, ako se jednom raspadne, moći ponovo sklopiti. Nova vera išla je očigledno na to, da raskine postojeći sklop, bila mu je dakle dužnost ili da primi i sam novu veru ili da je uguši. U koliko mu se, dakle, činilo, da bogoslovlje hrišćanstva, nije ni istinito, ni bogovskog porekla, u koliko nije verovao čudnovatoj pripovetci o raspetom Bogu, u toliko u njegovim očima, nije bilo moguće, da sistema, koja sama kaže, da počiva na osnovu, koji on nije mogao da veruje, može razviti onu oživljavajuću snagu koju je ona uprkos svojim slabostima zaista i razvila- i u toliko je samo, ovaj najplemenitiji i najljubazniji među vladaocima i filozofima, samo svestan svoje svete dužnosti, dozvolio da se goni hrišćanstvo. Meni se čini, da je ovaj događaj, jedan od najtragičnijih u istoriji sveta. Gorka je to misao, kad se pomisli, kako bi se hrišćanstvo sasvim drugačije obrazovalo u svetlu, da je ono pod Markom Avrelijem, mesto što je pod Konstantinom, primljeno za državnu religiju. Ali bilo bi nepravedno prema njemu, a bilo bi i greh protiv istine, kada bi se poricalo, da on u ono vreme kazneći rasprostiranje hrišćanstva, nije imao onih navoda, koji se navode za kažnjenje antihrišćanskih nauka. Nijedan hrišćanin nije tako čvrsto uveren, da je ateizam lažan i da preti da raskine društvo, kao što je Marko Avrelije bio uveren, da će to isto učiniti hrišćanstvo, on koji je to bolje mogao resuditi nego svi živi ljudi. Ko bi se, dakle, rešio za kažnjenje rasprostiranja mnjenja, a ne bi se smatrao boljim i mudrijim nego Marko Avrelije- da je iskusniji u mudrosti svog doba, da je duhovno uzvišeniji, nego svoje doba- da je revnosniji u težnji za istinom ili iskreniji: taj neka se okane zahtevati nepogrešivosti za sebe i za svet, na koju se veliki Antonin oslonio, sa tako nesretnim uspehom.

Neprijatelji slobode veroispovesti, osećajući, da ne mogu ni jednim dokazom braniti upotrebljavanje kazne, za zauzdanje nereligioznih mnjenja, a da ujedno i ne opravdaju Marka Antonija; kad dođu u tesnac, pristaju na ovo, ali misle sa Dr. Džonsonom da su gonioци hrišćanstva imali pravo, jer je gonjenje iskušenje, koje istina mora da pretrpi, i uvek sretno pretrpi, jer zakon napokon ne može da uspe protiv istine, ali je ponekad prava blagodati za gušenje opasnih zabluda. Vredno će biti da se malo zabavimo, oko ovog čudnog pravdanja religiozne netrpeljivosti.

Nauci, koja pravda gonjenje neistine, tako da to nikako ne može škoditi istini, ne da se prebaciti da ova neprijateljuje širenju novih istina, ali tim manje je dostojno pohvale, velikodušje njenog postupanja prema ljudima, kojima je čovečanstvo obavezno za ovu uslugu. Izjaviti svetu ono, što se, bez da je on pređe znao za to, tiče njegovog dobra; dokazati mu, da se on nalazi u zabludi u nekom zemaljskom ili religioznom pitanju; zove se ukazati blišnjima svojim zaista najvežniju od svih usluga. To važi i jednomišljenicima, Dr. Džonsona u ponekim slučajevima, kao što je ovaj, sa prvim hrišćanima i reformatorima, za najdragoceniji dar, što se u opšte može pokloniti čovečanstvu. Što se pokretači tako neocenimi dobročinstava, nagrđuju trnovim vencem i što se s njima postupa kao sa najgorim zlikovcima, to ne važi ljudima ovog mnjenja, kao zabluda, koju treba žaliti, i kao nesreća, koju bi trebalo čovečanstvo da kaje u prosjačkoj košuljici;- već je to njima postupak, pravi i pravedni, baš kako odgovara ovoj stvari. Ko izjavljuje neku novu istinu trebalo bi, baš kao ono po zakoniku Lokrana, predlagač novog zakona, da izađe sa konopcem oko vrata, koga bi odmah stegli, čim javna skupština ne bi na osnovu njegovih razloga, htela s mesta da prihvati njegov predlog. Ko govori, da ovako valja postupati sa svojim dobrotvorima, taj ne može ceniti i samo dobročinstvo; i meni se čini da je ovog mnjenja, posebno ona vrsta ljudi, kojoj podnosi, što su nekad otkrivene nove istine, ali smatra da je izlišno, rasprostirati i dalje te istine.

Govor, da istina trijumfuje nad gonjenjem, nije zaista, ništa drugo, do onih umiljatih neistina, koje ljudi jedan za drugim benetaju, dok već ne dojavu. I samo je iskustvo tome protivno. Istorija je prepuna primera, da je gonjenje održalo pobedu nad istinom. I ako se istina može time ugušiti zauvek, ipak se ona može baciti vekovima u nazad. Da govorimo

samo o religioznim mnjenjima, reći ćemo, da je reformacija još pre Lutera dvadeset puta se istkla i opet bila ugušena. Ugušen je i Arnold Breščia. Ugušen je fra Dulčino. Ugušen je Sovonarola. Ugušeni su Albingezezi. Ugušeni su Valdenzeri. Ugušeni su Lolharde. Ugušeni su Husite. Gonjenje i posle Lutera, uspevalo je svuda, gde god je ono dugo trajalo. Protestantstvo se iskorenilo u Španiji, Italiji, Flandernu i u austrijskim zemljama a ne bi mnogo bolje prošlo u Engleskoj da je duže poživela, kraljica Marija ili da je ranije umrla, kraljica Jelisaveta. Gonjenje je svuda postiglo svoj cilj, osim tamo, gde je raskolništvo bilo jako kao stranka, pa se nije moglo ugušiti. Niko pametan, neće reći da je bilo nemoguće iskoreniti hrišćanstvo u rimskoj državi. Ono se raširilo i došlo je na vlast, što su gonjenja bila samo mestimično, što nije dugo trajalo i bila su isprekidana vremenom, u kom se moglo mirno pokrštavati. To nije ništa drugo, već varati sebe kad bi se reklo, da istina ima silu, (a koja je zabludi određena), da se održi protiv tavnica i starišta. Ljudi ne idu revnosnije za istinom, nego što to često čine za zabludom i dovoljno upotrebljavanje zakonskih ili društvenih kazni, biće obično dosta da stavi i jednom i drugom svoj cilj. Prava vrlina istine je u tome, da se jedno mnjenje kad je ono istinito, može ugušiti jedanput, dvaput i više puta, ali da će ga u toku veka obično jedan ili drugi opet pronaći, dok mu uskrš ne padne najzad u takvo vreme, u kom će ga zgodne okolnosti čuvati od gonjenja, gde će ono uhvatiti dovoljno korena, da se može odupreti svakom sledećem gonjenju.

Možda će neko pozivati na to, da su prošla ona vremena, kada su se oni, koji rasprostiru nova mnjenja osuđivali na smrt; da mi nismo kao naši očevi, koji su ubijali svoje proroke, šta više, mi im podižemo još i spomenike. I zaista više nije običaj ubijati raskolnike i mera kazni koje bi dopustilo današnje čovečanstvo protiv mnjenja koje se najviše mrzi, ne bi išla dotle da se ono iskoreni. Ali ipak ne laskajmo sebi, da smo sasvim prosti od bruke zakonitog gonjenja. Još postoje zakonske kazne za mnjenja ili bar za njihovo najavljanje, i ima primera da se te kazne vrše i u naše doba pa se ne može pouzdano reći, da će biti nemoguće, da one opet ispočetka ožive. God. 1857. osuđen je neki nesretnik[2] koga su inače hvalili, da je čovek na svom mestu, sudom grofovine kornvelske na dvadeset i jedan mesec zatvora, što je rekao i na neku kapiju napisao nekoliko reči, koje vređaju hrišćanstvo. Mesec dana

posle toga, ne dozvoli oldbejski sud u više prilika dvojici ljudi[3], da budu porotnici, i jednoga od njih ljuto uvredi i sudija i jedan pravoznalac, a zašto? Zato što ti ljudi ispovediše iskreno i pošteno, da nemaju nikakve veroispovesti. Iz istog razloga nisu bili pravedni prema nekom strancu[4] protiv nekog lupeža. Ovo odricanje sudske pomoći, osnivalo se na onom načelu zakona, koje kaže, da se niko ne može pustiti, da pred sudom svedoči koji ne veruje u jednoga Boga (dosta je ma u koga) i u budući život, što će toliko reći, da lica koja u to ne veruju, stoje van zakona i nemaju prava na zaštitu suda, tako da će, ne samo bilo kakav napad na njih, ostati nekažnjen, ako je učinjen u njihovom prisustvu ili prisustvu njihovih jednomišljenika; pa se neće kazniti ni napad na nekog drugog, ako bude zavisio od njihovog svedočenja.

Ko deli ovo mnjenje, taj pokazuje da ne poznaje povesnice (u toliko, u koliko je dokazano, da se većina nevernika u jednom veku sastojala od ljudi posebnog poštenja i izvrsnosti) a niko ne bi celio ovo mnjenje, ko god ima pojma o tome, koliko je bilo ljudi, koje svet poštuje zbog njihovih vrlina i velikih znanja, a ovamo je svakome poznato ili bar najbližim srodnicima- da ti ljudi nemaju vere.

I van toga ovo pravilo škodi samo sebi i podriva samo svoj osnov, jer, pod izgovorom, da svi koji odriču Boga moraju biti lažljivci, prima te ljude da svedoče, ako su spremni da lažu, a odbija samo one, koji će se radije izložiti ogovaranju i priznati ma kakvu veru, nego što će govoriti istinu. Ovo pravilo koje po svojoj ceni, sao za sebe govori da je ludo, može se i dalje održavati u svojoj snazi, samo kao znak slepe mržnje, i kao ostatak strasti gonjenja. A što je najčudnije u takvom gonjenju, jeste, da se ono može samo onda izbeći, ako se može dokazati, da ga nismo zaslužili. Ovo pravilo i načela podjednako su na sramotu kako vernima tako i nevernima, jer ako je onaj, koji ne veruje u budući život lažljivac, to oni koji u to veruju ne lažu samo s toga, što se boje pakla. Nećemo da vređamo one, koji su to pravilo izumeli i koji ga brane, time, što ćemo reći, da oni crpe pojam hrišćanske vrline, iz svoje savesti.

Sve su to u istini samo posledice i zaostatci strasti gonjenja i nisu toliko dokaz tome, da se smeru goniti, koliko su primer onoga bolesnog mišljenja, koje je tako često u Engleskoj, po kome ljudi rado tvrde tako loše načelo i onda, kada se i nema zle volje, da se ono zaista i izvede.

Stanje javnog mišljenja, ne garantuje nam dovoljno, da se neće još dublje ugnezditi navika, na još gori način zakonskog gonjenja, koje traje od prilike šesdesetinu poslednjih godina. U naše doba se, isto toliko često muti mirna površnost običaja, time, što se čine pokušaji, da se davno pronađena zla opet ožive, koliko time, da se nova dobročinstva uvode. Ono, što se danas rastrubljuje, da je oživljavanje religije, jeste tesnogrudih i neobrazovanih ljudi oživljavanje fanatizma, i gde god vri u osećanju naroda onaj jaki i neizgladivi kvas netrpeljivosti, - koji nije nikad ni prestao, u srednjem staležu ove zemlje, - malo fali, pa da se ljudi opet razdraže, na istinsko gonjenje onih, koji u njihovim očima uvek zaslužuju, da se gone. [5]

Eto s toga je, što ljudi ovako misle i osećaju, o ljudima koji odbacuju dogme, koje su po njihovom mišljenju važne, zbog čega se u našoj zemlji ne može odomaćiti duhovna sloboda. Zakonske kazne, imaju odavno taj uspeh, da društveni žig još dublje urežu. S toga, što ovaj žig tišti, duboko tišti, retko da se ispovedaju u Engleskoj mnjenja, koja goni društvo, ređe, nego što se u drugim zemljama čine izjave, kojima se ljudi izlažu sudskoj kazni. Ko nije svojim položajem tako sretan, da ne zavisi od drugih ljudi, taj se ne može protiviti onome mnjenju kao ni zakonu. Biti zatočen, ne boli više, nego ne moći zaslužiti sebi koru hleba. Ko je sebi obezbedio svoj užitak, pa ne čeka milosti ni od velikaša, na od zadruga, na od publike, taj ne stavlja ništa na kocku, priznavajući javno svoje uverenje, osim što će ljudi o njemu loše misliti i govoriti, a da se ovo izdrži, tome baš nije nužno neko posebno junaštvo. - Nema razloga da se u korist ove vrste ljudi moli javno za pomilovanje. - No i ako mi tako misleće ljude ne kaznimo oštro, kao što smo nekad to činili, ipak je moguće, da mi postupajući tako s njima, kaznimo sami sebe oštrije nego ikad. Sokrat je bio pogubljen ali sokratova mudrost je sinula kao sunce i prosula svoje zrake, po celom duhovnom nebu. Hrišćane su bacali pred lavove ali hrišćanska crkva je postala ogromno senovito drvo, koje je nadvisilo sve starije i slabije izdanke i osušilo svojom senkom. Naša čisto društvena netrpeljivost ne ubija nikoga, na iskorenjuje mnjenja, već dovodi ljude da i sami prikrivaju ili da se okane naprezanja rasprostirati ta mnjenja. Među nama ne otimaju i ne gube raskolnička mnjenja, svake desetine godina ili svakog pokolenja. Njihov plam ne liže po vazduhu već samo tinja kao žeravica na onom mestu,

na kom su ponikla, u uskim krugovima mudraca ili ispitatelja, bez da svojom pravom ili lažnom svetlošću osvetljavaju stvari, koje se tiču svih ljudi. I tako se održava neko stanje stvari, koje godi mnogim nazorima, jer se njim bez ikikvih mrskih kazni u novcu i slobodi, spolja ne narušavaju vladajuća mnjenja a ujedno se ne zabranjuje bezuslovno misliti, kako je volja ljudima odvojenog mišljenja koji boluju od bolesti mudraca. To je vrlo zgodan način očuvati mir u duhovnom svetu i udesiti, da sve što u njemu biva, ide dojakošnjim kolosekom. Ali cena je veoma skupa, plaćamo za ovakvo održavanje duhovnog mira, jer joj žrtvujemo svako odvažno moralno uverenje. Ovakvo stanje stvari u kom najvredniji i najrevnosniji duhovi nalaze za dobro, da neiskvarena načela i razloge svoga ubeđenja, zadrže samo u svojim grudima, i da svoje samostalno uverenje, kad ga iznesu u javnost, prilagode pretpostavkama, koji su se davno odrekli u sebi;- ne može nipošto, da uzgoji one otvorene neustrašive karakterom, one neumitne i čvrste mudrace, koji su bili nekada ponos duhovnom svetu. Ljudi, koji se iz toga mogu iščekivati, biće robovi svakidašnjih običaja, fariseji istine, koji će u svim važnim stvarima upravljati svoje razloge, po svojim slušaocima a oni im neće izvirati iz svog unutrašnjeg uverenja.

Ljudi koji hoće da izmaknu ovom izboru, uspeće u tome, ako ograniče svoje misli i zauzimanje, samo na onaj uzak krug stvari, o kojima se može govoriti, bez da čovek tumara u oblast načela, a to će reći, ako se ograniče na neznatne spoljašnjosti, koje bi sobom uspele, kad bi se nazori ljudi osnažili i raširili, a koje neće nikad uspeti ako, se ostavi na stranu slobodno i smelo razmišljanje o svim najuzvišenijim stvarima, što bi jedino moglo potkrepiti i raširiti nazore ljudi.

Ljudi koji ne smatraju ćutanje jeretika, za neko zlo, valja da pomisle da se time nikad ne može doći do poštenog i temeljnog pretresa jeretičkih mnjenja jer se ona mnjenja koja ne bi podnela takve pretrese, ne gube sa ovoga sveta, s toga što im se staje na put da se ne rasprostiru.

Prepreka koja se stavlja svim istraživanjima, koja ne podudaraju sa dogmama veroispovesti, ne smeta ponajviše samo jereticima. Najveća je šteta po one, bez da su jeretici, iz golog straha raskolništva, zaplaše se u celom svom duševnom razvoju. Ko računa šta izgubi svet, u mnogim onim ljudima, koji su daroviti ali plašljivog karaktera, koji ne

smeju da slede drskom snažnom i nezavisnom poletu misli, s toga što se boje, da će i taj polet dovesti do nečega, što bi se moglo činiti da je bezbožno i nemoralno? Ponekad ćemo naići u ovoj vrsti ljudi, na čoveka velike savesnosti i oštrog i obrazovanog uma, koji se celog veka muči da svoj um, kog ne može da utiša, stranputicom zavede, koji iscrpljuje sve svoje izvore bistrine da pomiri glas svoje savesti i svoga uma sa krutom verom, ali i možda uzalud iscrpljuje.

Niko ne može postati znatan mudrac ako ne priznaje da je prva dužnost mudracu, da ide za svojom pameću, ma ona došla do kakvih zaključaka. Šta više, istina šiše dobija našim zabludama, ako sami za sebe revnosno i dovoljno spremni mislimo, nego istinitim mnjenjima onih ljudi, koji se drže tih mnjenja, samo s toga, što sami sebi ne dopuštaju da samostalno misle. Ne trebamo mi slobodu mišljenja, samo ili naročito s toga da obrazujemo velike mudrace; ona nam treba posebno s toga, da srednji ljudi, dođu do onog stepena duhovnog razvitka do koga mogu doći. Bilo je i uvek će biti, u zraku opšteg duhovnog ropstva, pojedinih velikih mudraca, ali niti je bilo, niti će ikada biti, u takvom zraku, duhovno čilog naroda. Svuda gde je narod bio prelazno živostan, bio je to usled toga, što se za kratko vreme ugušio onaj strah, od slobodnog mišljenja. Tamo, gde su se ljudi ćutke saglasili, da ne treba pretresati načela, gde se smatralo da je već svršen razgovor o pitanjima društvenog života, tu ne možemo otsekom očekivati, da je razvijena ona živost, koja odlikuje jedan ili drugi otsek povesnice. Nigde nije duh naroda u svojim dubinama, potrešen do onog napora, kojim se ljudi obične pameti, uzdižu do tog dostojanstva mudraca, gde god se plašljivo obilazila rasprava, oko onih pitanja, koja bi bila u stanju razbuktati vatru oduševljenja. Primer nam je tome prvo, evropsko stanje u stoleću, koje dođe posle reformacije, drugo, duhovni pokret u drugoj polovini osamnaestog veka, mada je on bio ograničen na obrazovanije staleže; a treće, što je još kraće trajalo, vreme Geta i Fihta kada je vrio nemački duh. - Ovi se odseci bitno razlikuju u mnjenjima, koja se u njima istakoše, ali liče jedan na drugog u tome, što se svim trima, zbacio jaram starinskih mnjenja. U svakom, od ta tri odseka, otrešeno je zastarelo nasilje, koje je tištalo duhove, ali nije ništa novo postavljeno na to mesto. Pokret koji se rasprostro odatle, učinio je Evropu onim, što je ona danas. Svako usavšavanje, koje se od tog doba

učinilo u nazorima i ustanovama ljudi, daje se svesti na ova tri pokreta. Već odavno pokazuju znaci vremena, da su ova sva tri malaksala i ne možemo se nadati novom pokretu, ako ispočetka ne ostvarimo našu duhovnu slobodu.

Da pređemo sada na drugi deo našeg dokaza, da ostavimo iz vida da donešena mnjenja mogu biti pogrešna, već da pretpostavimo da su ona istinita; pa da ispitamo, koliko vrede, na to oslanjajuća se uverenja, čim se ne može slobodno i otvoreno prepirati o njihovoj istini. Ma kako da ne rado dopušta onaj, koji se čvrsto drži svog mnjenja, da ono može biti i pogrešno; to bi valjalo da pomisli, da će mu se mnjenje, ma kako ono istinito bilo, smatrati ipak kao mrtva dogma a ne kao živa istina, ako nije slobodno pretresati ga iz temelja, što češće i bez ikakvog zazora.

Ima neka vrsta ljudi (srećom nema ih tako mnogo kao pre), koji su zadovoljni, ako se ko samo slaže s onim što oni drže da je istinito, mada nikako i ne zna razlog tom mnjenju makar ga i ne znao braniti, kad se ono ma kako površno napadne. Pođe li toj vrsti ljudi za rukom, da svoja mnjenja nature kao zapovesti društva, onda naravno da drže, pre zlo nego dobro, kad se na njihova mnjenja napadne. Gde god oni vladaju gotovo je nemoguće, doskorašnja mnjenja i smišljeno i promereno oboriti, a još manje se daju ona oboriti nesmišljeno; da se pak istraživanje sasvim isključi, to se ne može izvesti, jer počne li se ono jednom, to će vera koja se ne osniva na uverenju pasti, čim ima i najmanje izgleda da se ona može opovrći. Ostavi li se ova mogućnost na stranu- uzme li se da istinito mnjenje živi u duši, ali živi kao predrasuda, kao dogma, koja ne zavisi ni od kakvih dokaza, koja odgovara svim razlozima-opet to onda nije način, kojim se može istina održati. To se ne zove poznavati istinu. Istina koja se tako održava samo je jedno sujeverje više, koje je slučajno prišiveno rečima koje izražavaju istinu.

Kada treba da se um i snaga suđenja ljudi izoštravaju što bar protestanti dopuštaju, ono na čemu se mogu ova svojstva zgodnije izoštravati nego na stvarima, koje nas se tako blisko tiču, da svako smatra da mu je neophodno, nužno obrazovati o njima svoje mnjenje. Ovo ispitivanje razloga svom mnjenju, doprinosi najviše tome, da se ljudska pamet preobrazi. Sve ono, što se misli o stvarima, gde je važno

misлити o njima, onako kako valja, valja znati braniti, bar od najobičnijih napada.

Možda će se reći: "Iz toga što ko nije čuo, da se jedno mnjenje obara, ne sledi još da on ispoveda a ne uviđa to mnjenje. Ko uči geometriju ne uči samo pravila, on razume i uči i dokaze, i čudo bi bilo reći, da on ne saznaje i razloge geometrijskih istina; s toga što ne čuje nikad ni od koga da i poriče ili opravdava." - To je sasvim umesno rečeno u takvoj nauci, kao što je matematika, gde se ne da obično ništa navoditi, kad bi se pitanje preokrenulo.

Svojtvo dokazne snage, matematičkih istina, leži u tome, što su svi dokazi na jednoj strani, nema tu prigovora, ni obaranja prigovora. Ali istina jedne stvari o kojoj može biti različitih mnjenja, zavisi od ravnoteže razloga, koji su za i protiv. I u samim prirodnim naukama, mogu se različito tumačiti jedne iste pojave. Na mesto teorije kretanja, kome je sredina zemlja, može se postaviti teorija kretanja, kome je sredina sunce; na mesto teorije o kiseoniku, teorija o flogistonu; i mora se dokazati, zašto ona druga teorija ne može važiti; ali dok se ovo ne dokaže, dok ne znamo kako se dokazuje, dotle mi ne razumemo razloge svom mnjenju. Vratimo se sada tako isto zamršenim zadacima, etike, religije, politike, nauke o društvenim onosima, nauke o pojedinim strukama života; u svim tim naukama leži tri četvrtine snage razloga, za svako pitanje, koje se napada- u obaranju razloga, koji podupiru tom protivnom mnjenju.

Govori se za jednog, od najvećih govornika u starom vremenu, da je razloge, koje su mu navodili protivnici, tako isto a i još revnosnije ispitivao, nego svoje sopstvene.

Ono što je činio Cicero, kad je hteo da uspe svojim govorom, to isto treba da čine svi oni, koji hoće skroz i skroz da prozru istinu jedne stvari. Ko razume da shvati stvar, samo sa svog gledišta, taj no to dobro ne razume. Ono može biti, da su mu razlozi dobri, i da ih niko ne bi mogao oboriti, ali kad on nije u stanju, oboriti protivničke razloge, kad ih on i ne poznaje onda on nema povoda da pretpostavi svoje mnjenje tuđem. I što se u takvom slučaju može još najpametnije učiniti, jeste to da čovek odloži izricanje svog mnjenja. Nije li mu to dovoljno, to on onda radi ili po zapovesti, ili se, kao što to ljudi najviše čine, prilazi onoj

stranci koja mu najviše odgovara.

Ali nije dovoljno, da čovek čuje razloge svojih protivnika od svog učitelja, kako i on navodi i kako ih on opovrgava. To se ne zove onda prodreti u razloge i dozvati ih pameti. Čovek se mora upoznati sa tom razlozima, preko onih lica, koji zaista veruju u njih, koji ozbiljno čine sve da ih brane; jer drugačije nikad čovek neće doći u onoj meri do istine da postane sam sposoban, da joj pogleda u oči i da pobedi sve teškoće. Devedesetdevetoro među stotinom takozvanih obrazovanih ljudi, nalaze se u ovom položaju i onda, kada znaju tačno navoditi razloge svom mnjenju.

Oni mogu umesno suditi ali mogu tako isto pogrešiti, a da ne posumnjaju da su pogrešili, jer oni ne mogu da se postave, u misli iako misleći, ne mogu da rasude ono, što bi protivnici mogli navesti- s toga dakle, ne mogu kao što valja znati ni svoje rođeno mišljenje. Oni ne poznaju one strane jedne stvari, koje ostale razjašnjavaju i pravdaju, ne znaju razloge, sa kojih se protivna fakta uzajamno podupire, sa kojih zaslužuje jedan uzorak, da se pretpostavi drugom, koji se čini da je isto tako snažan.- Takvi ljudi ne poznaju istinu, sa onih strana koje su presudne, i koje opredeljuju presudu svakog pravog poznavaoaca tih stvari; i zaista niko ne može to doznati ako ne posmatra stvar sa obe strane brižljivo i nezauzeto, ako ne promeri bezpristrasno razloge, koje navodi i jedna i druga strana. Ovo pravilo tako je važno, za pravo razumevanje svih čovečanskih i moralnih pitanja, da bi valjalo svuda, gde kakva važna istina nema protivnika, izmisliti te protivnike i dati im u ruke svi najjače razloge, što bi i mogao samo zamisliti najprepredeniji đavolov advokat.

Kakav neprijatelj slobodnog izjavljivanja mišljenja, mogao bi da oslabi ovo naše umovanje, možda ovako govoriti: "Ali nije ni potreba da čovečanstvo uopšte zna i razume sve razloge koje bogoslovi i filozofi mogu navoditi i za i protiv njegovog mišljenja. Šta će prostom čoveku, da zna pronaći sve lažne navode ili varljive zaključke, nekog oštroumnog protivnika. Dovoljno je ako ima nekoga ko je kadar da sve to porekne i to tako da ništa ne ostane ne oboreno, što bi moglo neuke zavesti. Da obična pamet, kada joj se već uliju najglavniji razlozi jedne istine, valja da se za ostalo, poveri doskorašnjem pravilu i da se ,

znajući da joj je znanje nepotouno, da nema dara da reši svaku teškoću, uzda, da su ljudi koju su to naročito učili, sve pojavivše se teškoće već opovrgli ili da ih mogu opovrći.”

Pravo ljudi da slobodno izjavljaju svoje misli, nije svojim razlozima na onda ništa izgubilo, ako se ljudima ovoga mišljenja kojima nije bog zna kako važna stvar verovati u kakvu istinu i ne znati joj razloga, prizna sve, ono što traže. Jer i ovo mišljenje priznaje da u čovečanstvu mora biti tvrdog poverenja, da će se kao što treba odgovoriti svim prigovorima. A kako se mogu prigovori ti oboriti, kad se ono, što treba da se obori, ne sme ni da iskaže? Ili kako se može čovek uveriti, da je neka stvar zaista dobro opovrgnuta, kad se protivnicima ne daje prilika, da dokažu, da to nije tako? Ako na publika, ono bar filozofi, koji reba da reše te teškoće, treba da se upoznaju sa ovim teškoćama, u njihovom najvarljivijem vidu, a da mogu do toga doći, treba da se slobodno iskažu te teškoće i predstave i u najpovoljnijem vidu. Katolička crkva je po svom načinu gotova sa ovom nezgodom. Ona pravi veliku razliku između klase, kojoj dopušta da prima njenu nauku iz uverenja, i klase, koja treba slepo da veruje u nju. Do duše ona ne dopušta nikom, čega da se drži, ali hijerarhiji, ako joj se može verovati, dozvoljeno je da se upozna sa razlozima i protivnika, u cilju da vide, kako će se i opovrći; dokle hijerarhija sme čitati jeretičke knjige, ostali laici trebaju za to posebnu dozvolu, koja se vrlo teško dobija.

Ova nauka priznaje, dakle, da je za učitelja vrlo dobro, ako poznaje stvar protivnika, ali ona to ne dozvoljava i ostalom svetu i tako daje maloj četi “izabranih” nešto malo više duhovnog obrazovanja, ali nikako više duhovne slobode, nego ostalom stadu. Ovim načinom uspeva, da sebi zagarantuje ono duhovno nadmoćje, koje je potrebno za svoje ciljeve, jer i ako obrazovanost bez slobode, ne može nikako da proizvede slobodu i velike duhove, ono može bar da stvori vešte nisi prius braniocce. Ovo je zabranjeno u zemljama gde vlada protestantstvo, jer protestanti drže bar u teoriji, da svako treba sam da nosi odgovornost, kad bira kakvu će veru da veruje, i da sem ta odgovornost ne da nikako preneti, na učitelje te vere. A van toga, u našem današnjem položaju, nije moguće da ne čitaju i neučeni ono, što čitaju učeni. Kad učitelji čovečanstva hoće da se upoznaju sa svačim, što im pristoji da znaju, ono mora biti dozvoljeno, svašta slobodno pisati i

neograničeno u javnost iznositi.

Kad bi sva rđava posledica, što nema slobode pretresavanja mnjenja, bila u tome, što ljudi ne bi znali razlog tom mnjenju, onda bi se to moglo smatrati ne kao moralno, već kao duhovno zlo, koje ne umanjuje cenu mnjenja ni upliv na značaj čoveka. Ali u istini stoji stvrs ovako: tamo gde nema slobodne razmene mnijlnja, tamo se zaboravlja ne samo razlog, već često i važnost jednog mnjenja. Reči koje iskazuju jedno mnjenje ne bude u drugim ljudima pretstve ili ih bude samo mestimice. Na mesto žive pretstave, na mesto žive vere, stupe obične fraze, ili ako još šta zaostane od značenja tog mnjenja, ono je pusta ljuska i kora, jezgro je propalo. Ne može se dosta premišljati o velikoj oblasti, koju zauzima ova stvar u povesnici čovečanstva.

Kako to biva, dokazaće nam najbolje sve etičke nauke i ispovesti svih vera. Nauke i ispovesti važne su i silne po one, koji si ih ustanovili i njihove prve učenike; njihova važnost oseća se podjednako, a često još izvesnije sve dotle, dokle se ta nauka ili vera bori sa drugim ispovestima. Pobedi li ona napokon, pa postane opšte mnjenje, ili zastane li u svom napredovanju- to će i očuvati zemljište koje je zauzela , ali se neće dalje rasprostitati. Što joj uspeh biva očitiji, tim se manje prepire o spornom pitanju, dok se napokon ova prepirka ne ugasi sasvim. Nauka je zauzela svoje mesto, i ako ne kao opšte mnjenje, ono bar kao odvojeno mnjenje, ili kao mnjenje neke priznate sekte, i oni, koji je sada isovedaju, niu je isabrali, već su je obično nasledili; slučajevi, da se vera boljom zamenjuje, postaju ređi i ne zanimaju one koji tu veru ispovedaju.

I mesto, dakle, da ljudi, kao pre, stoje uvek na oprezu ili da se od sveta brane ili da pridobiju svet na svoju stranu- ostavljaju oni, neka stvar ide kako hoće, i klone se, te ne slušaju razlog protiv svoje ispovesti. Od ovog doba počinje nauka obično gubiti svoju živu ubeđujuću snagu. Često se čuje, kako se tiže učitelji svih ispovesti, da im je teško, da probude u dušama verujući, živu predstavu neke istine, koju oni samo po imenu poznaju, u tolikoj meri, da im ova prodre u sve osećaje i da im zaista rukovodi svu radnju. Ove tužbe nije bilo u ono vreme, kada se vera još borila za svoj opstanak, jer su znali i osećali i slabiji borci zašto se bore, znali su kako se razlikuju druge ispovesti od njihove. U tom

dobu, nalazilo se dosta ljudi, koji su sa svih strana, proučili svoja načela, koja su i promerili u svim bitnim odnosima, koja su iskusili onaj veliki upliv, kojima vera u ovu nauku, utiče na njihov značaj, znali su kako im ona prodire u dušu. Postane li, pak, vera koja svoje predanje, kome se više prosto veruje, nego što se ono uviđa, u kome čovek ne mora, duševno da prodire u pitanja, koja ta vera stavlja- onda je čovek sve više sklonjen, da zaboravlja ono, što je u toj veri glavno, pa pamti samo gole spoljašnje forme i dovoljno mu je tromo lenjo pristajanje uz tu veru i čini mu se kao da je izlišno, da savesno veruje i lečnim iskustvom ispituje.- A tim načinom gotovo prestaje vera dolaziti u divi dodir sa našom unutrašnjošću.

I tako se množe slučajevi, koji su u našem dobu sasvim obični, da vera skameni našu dušu spolja, i učini je tako okornom, da se ne može probuditi u njoj nikakvo plemenito čuvstvo, a takva vera biće po dušu i duh naš straža, koja stražari, da duša i duh ostanu prazni.

Način, kako većina pravovernih ispunjava nauke, koje bi trebalo da učine najveći utisak na dušu, čini, da ostaju kao mrtva vera samo na površini, bez stalnog korena.- Pod hrišćanstvom razumem ja ovde ono isto, što pod njim razumeju sve crkve i sekte- načela i pravila života, koja imaju u novom zavetu. Svi koji ispovedaju hrišćanstvo priznaju i kao zakon. I ipak nećemo preterati, ako kažemo, da među hiljadom hrišćana, nema jednoga koga bi u svojoj radnji predvodili ovi zakoni. Njega rukovodi običaj njegovog naroda, njegovog staleža, njegove veroispovesti.

I tako ima on, s jedne strane, zbir etičkih načela, koja mu je otkrića večita mudrost, da se po njima vlada u životu, a s druge strane, gomilu svakidašnjih nazora i navika koja se slažu sa nekima od onih načela, ili se slažu donekle, ili se ne slažu baš nikako. On se klanja hrišćanskim načelima, ali sledi u životu ova druga načela. Svi hrišćani veruju, da su blagosloveni svi siromasi i jadnici koji se muče; veruju da će pre proći kroz iglene uši, nego što će bogati doći u carsko nebesko; veruju da ne valja suditi, a da ne bude čovek osuđen; veruju da je greh kleti se imenom božjim; da valja ljubiti bližnje, kao i sebe samog; veruju da valja dati i košulju onome, koji namuzme ogrtač; da se ne valja brinuti za sutrašnji dan; veruju, napokon, da onaj koji hoće da bude savršen,

treba da proda svo imanje svoje i da ga razdeli sirotinji. Ljudi su iskreni, kada kažu, da veruju u te stvari. Oni veruju u to, kao u sve ono, što se uvek hvali, a nikad ne napada. Ali oni veruju u to, u smislu one žive vere, koja upravlja delima, baš isto toliko, koliko se po tom upravljaju u životu. Ako ćemo reći kao što jeste, ove su nam nauke zato, da zapušimo protivnicima usta, i da budu kao neki razlog, za sve ono, što se čini kao pohvalno. Ali kad bi neko hteo da napomene, da ove nauke sadrže u sebi kijamet stvari, koje niko i ne misli da čini, za tog čoveka bi se reklo, da hpeće da je pametniji od drugih. Nauke ove ne diraju u srce masu verujućih, nemaju upliva na njihovu unutrašnjost. Svetina ih poštuje po glasu, ali nema onog osećaja koje prelazi sa reči na dela, koje prisiljava duh da ih razmotri i uzme za osnov svom vladanju. Gde god se pita šta treba raditi, ljudi se osvrću, šta radi Petar i Pavao i čekaju da čuju od njih u koliko treba poslušati Hrista spasitelja.

Možemo sasvim pouzdano reći, da su prvi hrišćani sasvim drugačije radili; a da nisu tako radili, ne bi se hrišćanstvo, kao vera prezrenog malenog naroda, raširilo i postalo verom rimske države. Kada su hrišćanski zlotvori govorili: " Pogle kako se hrišćani ljube " (to se danas već ne može reći) zaista su oni više nego ikada osećali šta im znači vera. S tim će biti u svezi, što se hrišćanstvo sporo rasprostire, pa je posle osamnaest vekova, ograničeno na evropljane i njihove potomke. Biva, da i same strogo verujuće, koje sasvim ozbiljno shvataju svoju veru i strožije je uzimaju nego što to obično biva, više uzbuđuje onaj deo, koji pristaje uz Kalvina ili Knoksa ili njima podobne ličnosti. Hristove reči spavaju mirno u duši i nisu od većeg utiska nego neke druge umilne reči. Svakako ima više uzroka, zašto ima više životne snage kod onih nauka, koje su kao neka razlika u nauci jedne izvesne sekte, nego kod onih, koje su u svim priznatim sektama, i za koje se učitelji tih sekti više trude da im održe važnost- ali je bez sumnje jedan od najvažnijih uzroka, šta bi baš ta nauka sekte, često dovodi u sumnju i što se mora najčešće braniti od napada. I učitelj i učenici zaspaće na straži, ako nije neprijatelj u polju.

Sve ovo važi o svim uobičajenim naukama i mudrosti i nauke života i morala i verozakona. Svi jezici i književnosti puni su primedbi o životu, o onome šta znači život i kako ga treba razumeti. Svako zna ove primedbe, sluša i odobrava, i one su postale sasvim obične, ali i onda

svako razume kako treba kada i lično oseti i iskusi u životu. Koliko se puta čovek, kad ga nešto snađe iznenada, i boli ga što se prevario, seti se neke poslovice ili govora, kog je stalno poznao, i koji ba ga sačuvao i on da je uvek znao za štetu kao što sada zna i oseća. Ovo ne ističe doduše samo iz toga, što nema dovoljno razmene mnjenja, jer ima mnogo iatina, koje se ne mogu pojmiti dok ih čovek sam ne iskusi. Ali ljudi bi značenje samih reči savršnije poznali i ono što su razumeli kad bi češće slušali, kako oni ljudi to razumeju navode razloge za i protiv toga. Polovina ljudskih zabluda ponikla je iz zlosretne naklonosti ljudi, po kojoj ne htedoše više razmišljati o stvarima, o kojima se nije moglo sumnjati. Jedan savremeni pisac naziva s pravom ovo stanje “dubokim snom gotovog mnjenja “.

“Ali kako to, zapitaće neko, zar ne može biti znanja tamo gde nema jednodušnosti? Zar treba da jedan deo čovečanstva u zabludi, da drugi može razumeti istinu? Zar jedna vera, prestaje da živi istinom, s toga što je opšte primljena i priznata? Zar se neko tvrđenje ne oseća i ne pojmi iz temelja, ako ne ostane iole sumnje u njemu? Zar istina umire u našoj unutrašnjosti, čim se ona primi jednodušno? Rastećoj prosveti bio je cilj najlepši uspeh u tome što su se ljudi složili u priznavanju svih važnih istina- pa zar prosveta, samo dotle da traje dok ne obavi svoj zadatak? Zar da savršena pobeda uništi plodove osvojenja?”

Ja to ne tvrdim. U koliko čovečanstvo napreduje, u toliko će neprekidno rasti i broj onih nauka, o kojima se više ne sumnja; i ljudsko blagostanje ako bi se merilo po broju i važnosti istina, koje su došle do ove tačke i koje nisu više sporne. Neospornost jednog mnjenja spasonosna je, ako je mnjenje istinito a isto je tako opasna i ubitačna, ako je mnjenje pogrešno. Ali mada je postepeno sužavanje ograda, raznolikosti mnjenja, u oba smisla reči nužno tj. da ga ne možemo ni obići, ni lišiti ga se, ipak ne moramo iz toga zaključiti da su mu i sve posledice blagotvorne. Potreba, stalno izjašnjavati i braniti istinu, mnogo pomaže, da je u punoj njenoj snazi razumemo, i ako gubitak te potrebe ne prevazilazi korist, koja se ima od opšteg priznanja istine, ipak je ona znatno umanjuje. I kad ne bi bilo ovog sredstva i na dalje, ja bi zaista morao poželeti, da učitelji čovečanstva, potraže kakvu zgodu, kojom bi sve teškoće jednog pitanja, mogli izneti pred svest svoga učenika, i to u onoj meri kao što bi to činio kakav protivnik koji bi smerao da im veru

prevari.

Umesto da ljudi traže takve zgode, izgubili su i one, kojih je nekada bilo. Sokratova dijalektika, koja se onako divno ogleda u platonovim razgovorima bila je zgoda na ovu ruku. Ona je u glavnom bila odricanje u razlaganju svih velikih pitanja mudrosti i života, koje je išlo na to, da ubedi svakoga, koji je samo onako naprosto primao uobičajena mnjenja, da on tu stvar ne razume, da on nema neko izvesno mnjenje o nauci koju priznaje; da uveren o svom neznanju, može doći do vere, koja se zasniva na jasnem pojmu nauke i njenih razloga. Školske prepirke srednjeg veka, imale su taj isti cilj. One su nameravale, da učenik razume, svoje sopstveno (odnosno suprotno) a i suprotno mnjenje, da uči razloge svome mnjenju i da uči obarati, protivno mnjenje.

Greška ove prepirke bila je ta, što su joj se premise pozivale više na autoritet, nego na zdravi razum i kao vežbanje duha, ona je mnogo zaostala, iza one snažne dijalektike, kojom se upražnjavao razum "viri Socratici", ali duh novijeg vremena, ima obema više da blagodari, nego što bi on to hteo, jer u današnjem načinu vaspitavanja nema ničega, što bi jedno ili drugo zamenilo. Jer ko danas uči sve, od svojih učitelja ili iz knjiga, ma da može izbeći učenje bez razumevanja, ipak nije prinuđen, da uči svoju stvar sa obe strane. Retko je da i sami filozofi poznaju i jednu i drugu stranu stvari i obično je, da je ono najslabije, što je ko namenio, za odbranu svoga mnjenja, da navede svojim protivnicima. Danas je u modi, ne uvažavati negativnu logiku, koja dokazuje ono, što je slabo u teoriji i ono što je pogrešno u praktici, bez da utvrđuje pozitivne istine. Takva negativna kritika, bila bi doduše žalosni rezultat, ali se ne može, a da se ne ceni kao sredstvo kojim se može doći do pozitivnog znanja i uverenja. I dokle god se ljudi, ne budu po planu u tome vežbali, dotle neće biti znatnih filozofa i opšta obrazovanost biće, na niskom stupnju, izuzevši matematičke i fizikalne nauke. Na svakom drugom polju, neće niko moći zahtevati da mu se prizna da je znalac, ako nije, bilo sam sobom, bilo prinuđen od drugih, udario onim putem duhovnog razvitka, kojim bi ga povelala živa prepirka sa protivnicima. Vidi se dakle, da bi nesmisleno bilo odreći se ovakve preke koristi, kada se ona sama nudi, a do koje bi se tako teško došlo, da je nema. Ima li dakle ljudi, koji poriču neko doneseno mnjenje, ili su gotovi da to čine,

ako im samo dopušta zakon ili javno mnjenje, ono dajte da im
blгодарimo, da ih pažljivo slušamo, da se radujemo što se našao
neko, koji će uraditi za nas posao, koji bi mi i sami i sa većom mukom
moralno uraditi, ako nam je iole stalo do toga, da znamo jesu li naša
uverenja onakva, kao što treba da su, i imaju li životne snage u sebi.

Imamo da govorimo još o jednom od glavnih uzroka, po kome je
potrebno da ima različitih mnjenja, sve dotle, dokle čovečanstvo ne
dođe na onaj stupanj duhovnog razvitka, koji je još u nedogledu. – Do
sada smo se osvrtni, samo na dve mogućnosti a te su, prvo, da
uobičajeno mnjenje može biti pogrešno, elem drugo neko mnjenje
istinito; a drugo, ako je uobičajeno mnjenje istinito, ono da je veoma
važno, da se uhvati u koštac sa protivnom zabludom, da bi se istina
time jasnije pojmila i osetila. Ali ima još jedan slučaj, koji se češće
dešava, nego oba gore pomenuta, a taj je, kad od oba mnjenja koja se
bore, nit je jedno pogrešno, nit je drugo istinito, već su među sobom
podelili istinu. Onda je nužno, da ima odvojenog mnjenja, da bi se
dopunila ona čestica istine, koju nije zahvatilo uobičajeno mnjenje.

Opšte rasprostrta mnjenja, o svim stvarima koje se ne daju lako pojmiti,
imaju nešto istine, ali retko da imaju, u sebi, svu istinu. Ona su samo
jedan deo istine, čas manji, čas veći, obično su preterana i nakaradna,
otrgnuta od onih istina, koje bi valjale da su uz njih i da ih ograničavaju.
Raskolnička pak mnjenja, sadrže u sebi neke od onih ugušenih i
prenebregnutih istina i ove raskinuvši svoje doskorašnje okove, teže ili
da se spoje sa onom istinom, što je uobičajeno mnjenje, ili da joj izađu
naprijateljski na ogleđ, gradeći se istom isključivošću, celom celcatom
istinom. Do skora se ovo najčešće događalo, jer je čovečiji duh više
jednostran nego svestran, i otud biva, da pri prevratima mnjenja, jedan
deo istine pada, dok se dugi međutim uzdiže. I sam napredak, koji bi
valjao da umnožava istine, zamenjuje jednostranu i nepotpunu istinu,
samo drugom istinom, i koristi u toliko, u koliko je istina koja zamenjuje,
potrebnija i bolje odgovara potrebi trenutka, nego ona, koja se
zamenjuje. Uzevši dakle u obzir ovaj jednostrani značaj vladajućeg
mnjenja i tamo, gde se ono zasniva na istinitom temelju, valja dakle
uvažavati, svako mnjenje koje ima u sebi ma i jednu česticu istine, koju
je vladajuće mnjenje prenebreglo, pa ma kako bila ova čestica istine,
pomešana i upletena u zablude. Pametan čovek, neće se ljutiti, što onih

koji nam obraćaju pažnju na istine, koje smo prevideli, previdaju takođe, neke istine, koje mi vidimo. On će sam sebi reći da, dokle je god opšte omiljena istina jednostrana, želiti je, da i ne omiljena istina, ima svoje jednostrane branioce, koji će odvažno stupiti u borbu i unatoč svim nezgodama, znati obratiti pažnju, na onaj deo istine, za koji oni kažu da je cela istina. – Tako je u osamnaestom veku, lekovito potresao svet. Ruso sa svojim nastanim nazorima, u doba, kada su se i obrazovani i neobrazovani divili “obrazovanosti” i čudesima novije nauke, književnosti i filozofije; kada su ljudi sebe držali, za nešto više, nego što su bili ljudi u starom veku. Ruso je učinio veliku uslugu svetu, razbivši čvrstu gomilu jednostranih mnjenja i prinudivši elemente da se kristalizuju u novom, obogaćenom vidu. Ovo nije da su tadašnja mnjenja, bila dalja od istine, nego što su to bila, rusovljeva mnjenja; šta više, ona su u glavnom bila bliža istini, u njima je bilo više priznate istine i manje zablude. Ali ipak je bilo u rusovljevoj nauci mnogo istina i prešlo je iz nje, mnogo u javno mnjenje, jer je ono baš trebalo tih istina i kada se taj izliv pritaložio, živele su te istine i nadanja u javnom mnjenju. – Od kada je Ruso pisao, izobraženi duhovi nisu nikad zaboravili, koliko je pretežniji prost život, koliko raznežavaju i demoralizuju ljude zamke i licemernosti lažnog društvenog stanja. Ovi će pojmovi vremenom i pobediti, mada i sada valja još posvedočiti, i to delima, jer reći tu slabo pomažu.

Da uzmemo još koji primer. Priznato je u politici, da je za zdravo stanje političkog života, podjednako nužno, da imaju u njemu jedna stranka reda ili stabilnosti i jedna stranka naprednjačka, stranka reforme, i to sve dotle, dokle jedna od tih stranaka ne raširi toliko svoj vidokrug, da može biti i stranka reda i stranka napredka, dokle ne sazna, šta joj valja održati, šta li oboriti. Svaki od ovih načina mišljenja, koristi se nedostacima, svojih protivnika i samo se toj međusobnoj opreci ima zahvaliti, da i jedno i drugo ostaju u granicama zdravog razuma. Gde god čovek ne može, isto tako slobodno ostvariti, i isto tako slobodnim darom i odvažnošću braniti, svoje nazore u životu, bilo da su oni sad u korist demokratiji ili aristokratiji, jednakosti ili imanju, zadrži ili slobodnom naticanju, raskošu ili umerenosti, slobodi ili zaptu – tu nema izgleda, da će se učiniti pravda jednome, kao i drugome, tu se neće meriti, jednakom merom za sve, nego će po svoj prilici, jedna mera

prevagnuti a druga u vis odskočiti.

U velikim pitanjima delatelnog života, istina je više pitanje izmirenja i ujedinjenja protivnosti, i malo ima ljudi koji bi bili toliko uviđajni i nepristasni, da ma koliko toliko, ostvare ovo izmirenje. I tako ne ostaje drugo, nego da se ono ostvari, borbom ljudi, koji se bore, pod raznim zastavama. – Ako dakle u važnim pitanjima koja napomenusmo, bilo koje mnjenje ima prava, da ga ne samo više trpe, nego i potpomažu, nego koje drugo njemu suprotno, to ima za cilj toga prava, ono mnjenje koje je neko izvesno vreme, na izvesnom mestu, ostalo u manjini. To mnjenje zastupa u to vreme, zanemarene interese i onu stranu čovečanskog blagostanja, koje je u opasnosti, da će se manje uvažiti, nego što bi valjalo. Ja znam, da se u ovoj zemlji trpe odvojenja mnjenja, u mnogim ovakvim pitanjima, i ja ovo navodim, samo zato, da bi po priznatim i mnogobrojnim primerima, svestrano dokazao da, kako danas stoji ljudska pamet, istina može samo onda procvetati, kad ima raznolikih mnjenja. I kad god se nađe ljudi, koji ne dele, prividno jednako mišljenje sveta o jednoj stvari, i onda, kada svet ima pravo, verovatno je, da ti ljudi imaju razloga svom odvojenom mišljenju. Ove razloge, treba saslušati i istina bi nešto izgubila, kada bi oni ćutali.

Moglo bi se reći “neka uobičajena načela a naročito ona, o najvišim pitanjima života, valja da su više no poluistine. Na primer, hrišćanski moralni zakon, sadrži u sebi svu istinu i ko bi učio drugi, od njega odvojeni moral, bio bi baš posve u zabludi”.

Budući da je ovaj slučaj najvažniji po život, to je ujedno i najzgodniji da na njmu okušamo opšte načelo. No pre nego što bi se reklo, šta odgovara moralnom zakonu, šta li ne, želeći bi bilo da se dođe na čisto sa onim, šta upravo treba razumeti, pod tim hrišćanskim moralnim zakonom. Ako se njim razume moralni zakon novog zaveta, onda se čudim, da ko god, koji je tu knjigu čitao, može misliti da se njime smerala i oglasila potpuna nauka morala. Sveto pismo, poziva se svuda, na neku pređašnju nauku o moralu i propisuje pravila, samo u onim pojedinostima, u kojima valja ovu nauku popraviti i boljom i uzvišenijom zameniti; a i van toga, govori sveto pismo, tako u vrlo opštim izrazima, da se ne može uzeti smisao od reči do reči, i više je u njemu poezije i rečitosti, nego zakonodavne tačnosti. Nikada nije ispalo

za rukom, izvesti iz njega uređenu nauku o moralu, a da se nije moralo dopunjavati i starog zaveta, koji je do duše potpuniji ali u mnogom varvarski i samo za varvarski narod udešen. – Sv. Pavao bio je izričit neprijatelj, ovako judejskog načina tumačenja i popunjavanja nauke svog učitelja, ali se ipak i on, oslanja na neki pređašnji zakon o moralu a to je, na grčki i rimski i udesio je svoje hrišćanske savete, tako po tom zakonu, da čisto izgleda, kao da odobrava i ropstvo. – Ono što se zove hrišćanskim moralnim zakonom, koje bi bolje nazvati bogoslovskim moralnim zakonom, nije delo Hristovo ili njegovih apostola nego je tek kasnije postalo. Katolička crkva ustanovila ga je, malo po malo, u prvih pet vekova, i mada ga obnovitelji i protestanti nisu posve poprimili, ipak su ga manji izmenili, nego što se to moglo očekivati. Oni su se u glavnom zadovoljili time, što su uklonili sredovečne dodatke; pa su uvrstili u njega, svaka sekta, svome značaju i svojoj težnji ubaciće dodatke. Ja neću poricati, da čovečanstvo, ima mnogo da zahvali, ovom moralnom zakonu i onima, koji su ga propovedali, ali ću bezazorno reći, da je taj zakon, u mnogim bitnim tačkama, nepotpun i jednostran, i da bi ljudi, mnogo gore stajali, nego što zajedno stoje da nisu pojmovi i čuvstva, koja taj zakon ne uvažava, doprineli, da se obrazuje evropski značaj i život. Tako zvani hrišćanski moral, ima odlike nazadnosti, i većim je delom, protest protiv neznaboštva.

Ideal je tom zakonu, da više opominje čoveka, nego što ga podstiče, više ga upućuje da trpi, nego da stvara; više da bude nevin, nego plemenit; uči ga više, da se kloni zla nego da ide odvažno za dobrim. Vrlo je dobro rečeno, da taj zakon kad nešto nalaže, ono mnogo više kaže: “to ne čini”, nego “čini”. Gnušavajući se pohote uzdiže on do neba uzdržljivost i veli, da bi ova valjala, da bude jezgro zemaljskih zakona. Raj i pakao, smatra on, treba da budu pobude čestitom životu, i zaostaje tako iza starih mudraca; gradeći moral samoživim, odvaja on čuvstvo dužnosti čoveka, od koristi svojih bližnjih, van ako što s neba ne zapoveda, da se čovek obzire na ovu dužnost. Zakon ovaj uči da valja trpeti pa slušati, da se valja podčiniti svakoj postojećoj sili, koju ne treba, ako vera zabranjuje, zaista poslušati; ali protiv koje se, ma kako nam ona zlo činila, nipošto ne valja buniti a još manje ustajati. Moralni zakon svih znatnijih idolopokloničkih naroda, bavi se i odviše sa dužnostima prema državi, i sužava preko mere slobodu pojedinog

čoveka, a čisto hrišćanski moralni zakon jedva priznaje ove dužnosti i prelazi ih ovlaš. Ne u Novom zavetu nego u Kuranu stoji izričito ovo načelo: "Vladalac koji daje kakvome čoveku zvanje, greši i prema Bogu i prema državi ako ima u svojoj državi, još nekoga, koji bi bio sposobniji za to zvanje".

I ono što današnji moralni zakon priznaje prem da neznatno, da čovek ima dužnosti i prema celini, to ne izvire iz hrišćanskih nego po sve grčkih i rimskih izvora, a i ono, što ima u tom moralnom zakonu o privatnom životu, o visokoumlju, o duševnoj uzvišenosti, o ličnom dostojanstvu čoveka i samom čuvstvu časti, - sve to niče iz čisto čovečanskog a nikako iz religioznog dela našeg vaspitanja, a ne bi nikada ni moglo ponići iz takvog moralnog zakona koji izričito priznaje, da čoveka ceni jedino po poslušnosti.

Ja neću da tvrdim da ovih nedostataka mora biti u hrišćanskom moralnom zakonu, ma kako ga čovek razumevao, ili da kažem da on ne može odgovoriti onome, što se zahteva od potpunog moralnog zakona. Još manje ću ovo tvrditi o nauci i propisima Hristovim. Ja držim da Hristove izreke znače sve ono, što treba da znače; i da se mogu složiti sa onim što iziskuje svestrani moralni zakon; držim, da se u njih može umetnuti sve ono što vredi u jednom moralnom zakonu, bez da im se učini veće nasilje nego što su im ga učinili oni, što htedoše da izvedu iz njih zakonik za rad u životu. A time se i potpuno slaže, što ujedno mislim, da te izreke sadrže u sebi a nisu ni htele da više sadrže, nego jedan deo istine.

Ja smatram da ima mnogo bitnih delova najviše moralnosti, koje osnivač hrišćanstva nije predvideo ili nije hteo da predvidi u svojim govorima i koje je crkva, kada je osnovala, na osnovi ovih izreka, svoj moralni zakonik, sasvim zabacila. I pošto stvar ovako stoji, smatram da je velika zabluda – kada se u hrišćanskoj nauci traže potpuna pravila za naše življenje, kad i sam Hristos nije ih hteo razložiti, nego samo ukrepiti i osveštati. A i van toga, smatram, da ovi tesnogrudi nazori vode velikom zlu, i da ne malo škode, moralnom zaptu i pouci, koju se trude, da unaprede, toliki dobromisleni ljudi. Ja se jako bojim, ako se pokušava izobraziti duh i dušu po religioznim obrascima, isključujući one svetske obrasce koji su uz hrišćansku veru postojali, i njome se dopunili – da će

iz takvog izobraženja, izniči niski, jadni i puzeći karakteri, koji će doduše skrušiti pred voljom svevišnjega, ali se neće nikada moći, sa srdačnom radošću, uzdići do pojma sveblagoga tvorca.

Ja smatram, uz hrišćanski moral, mora biti još i drugih moralnih zakona, ako se hoće, da se duh čovečanstva moralno preporodi, i da hrišćanska nauka, ne valja da bude izuzetak, od onog pravila koje kaže da u nepotpunom duhovom razvitku našem, istina može procvetati, samo u raznolikosti i borbi mnjenja. Iz toga ne sledi, da će ljudi, ako se brinu za istine koje nisu u hrišćanstvu, prenebregnuti s toga one istine koje imaju u njemu. Takva predrasuda i nebrežljivost svakako je neko zlo, i nemamo li izgleda, da ćemo ga se zauvek oprostiti ono smatrajmo ga, kao cenu koja se plaća, za neko ne ocenjeno dobro. – Ali svako se mora i treba da se ogradi, protiv onoga, što se jedan deo istine, izdaje za celu istinu, i pređe li se mera, pa oni koji protestuju postanu nepravedljivi, ono se mora jednostranost njihova premda sažaljevati ali ipak trpeti. – Ako hrišćani hoće nevernike da nauče, da budu pravedni prema hrišćanstvu ono neka sami započnu i nek budu pravdni prema neveri. – Istini se ne može ukazati usluga, kad se pred svetom zamazuje fakt, koji zna svaki koji i ole poznaje književnost, a to je: da su najplemenitije i najdragocenije nauke o moralu, po većoj česti, dela ne samo onih muževa, koji nisu poznavali hrišćansku veru – no i onih koji su je poznavali pa su je odbacili.

Neću da tvrdim, da bi neograničena sloboda izjavljivanja svih mogućih mnjenja, učinila kraj verozakonskom i filozofskom sektarstvu. Koliko god puta ljudi ograničene pameti, veruju onako nasumice u jednu istinu izvesno je da će je oni izjavljivati, uživati i tako se po njoj vladati, kao da i ne bi bilo druge istine na svetu, ili bar istine koja bi mogla njihovu istinu oggraničiti ili preinačiti. Ja priznajem, da je i najveća sloboda razmene misli, ne može zadržati mnjenja da se ne grade sektama, nego da se mnjenja još više iskritikuju ako se ne uvaži istina, s toga što je navadaju i njihovi protivnici a inače bi je valjalo uvažiti. Razborita i ne zauzeta okolina, a ne strasni borac, imaće najveće koristi iz sudara tih razni mnjenja. Nije zlo, što će se sudariti i boriti obe strane istine, već je zlo što će se mirno ugušiti polovina istine. Još nam ostaje nade, kad su ljudi prinuđeni da saslušaju i jednu i drugu stranku, i tek onda, kada budu pazili samo na jednu stranku, postaće njihove zablude predrasudama i

istina neće biti od upliva, jer će biti preterana. I budući da je redak duševni dar, koji će umesno presuditi, među obema stranama jednog pitanja kad je samo jedna stvarno poznata – to istina ima malo izgleda, da će prodreti, ako ne naće svaka strana, svako mnjenje koje ima mali deo istine u sebi, sebi takvog branioca, koji će je ne samo bratini, nego ujedno tako braniti da ga drugi moraju saslušati.

Pošto smo ispitali četiri razna razloga, uverili smo se da je nužno za duhovno blagostanje čovečanstva, (a od ovoga zavisi i ostalo blagostanje) da ima slobode obrazovati i izjavljivati mnjenja. Raloge ćemo te ovde ukratko ponoviti.

Prvo: mnjenje koje se silom uguši može biti istinito, bez da smo u stanju tvrditi izvesno da je ono pogrešno. Poričemo li ovo to tražimo da se prizna, da smo mi nepogrešivi.

Drugo: mada ugušeno mnjenje može biti pogrešno, ipak je moguće a vrlo često i biva da u njemu ima jedan deo istine; i u koliko opšte ili vladajuće mnjenje, retko ili nikad ne sadrži u sebi celu istinu o jednoj stvari, to onaj ostatak istine, ima samo tako izgleda, da će izaći na vidik, ako se sudari sa suprotnim mnjenjem.

Treće: ako je uobičajeno mnjenje, ne samo istintio, već ako je u njemu cela istina, to će ga se većina pridržavati iz predrasude, neznajući i ne osećajući razumnu mu osnovu, ako ne bude dozvoljeno napadati ga snažno i bezobzirno. I napokon,

Četvrto: nauka će inače doći u opasnost da se izgubi, da oslabi, da joj se otme onaj oživljavajući upliv na karakter i radnju; pa će da postane gola i prazna forma, koja ne može da učini nikakvo dobro, nego samo mesto i sprečava da se ne širi istinsko i duboko uverenje, što niče iz razuma i ličnog iskustva.

Pre nego što ćemo ostaviti pitanje o slobodi izjavljivanja mnjenja, valja da se obazremo još i na ono mišljenje, koje kaže da treba dopustiti da se slobodno izjavljuju mnjenja ali da se to čini umereno, i bez da se prekorače granice učtivog razgovora.

Moglo bi se govoriti o tome, da je nemoguće povući ove granice, jer uzmemo li za merilo uvredu onih na čije se mnjenje napada, to će nas iskustvo uveriti, da se oni nađu uvređeni čim je napad snažan i od

uspeha, i da im se čini da je svako prešao granice, čime je žešće i življe napao i u tesnac uterao. Ali ovaj način mišljenja, koji je važan za praktičan život, gubi se čim ga dublje načelno ispitamo. Nema sumnje da se način, kojim se tvrdi neko mnjenje iako je ono istinito neda pravdati, i da se može s pravom strogo ukoriti. Ali pri ovom načinu vređanja veoma je teško dokazati kome da je učinio uvredu, van ako on to sam prizna. Najviše se greši pri tome kad se podmeću koje kakve sofizme, kad se guše fakta i dokazi, kad se pogrešno navode okolnosti kog slučaja, ili kad se napokon izvrće protivničko mnjenje. Ali sve to čine neprestano i u najgorem stepenu i sve dobronamerno ljudi, koji ni u drugim prilikama ne važe da su neznalice i nesposobni, i to tako, da je retko moguće reći savesno i sa dovoljnim razlogom da su pogrešno predstavljajući stvar, moralno pogrešili. A još manje bi valjalo da sam zakon uzima tu slobodu mešati se u takve prestupe učinjene govorom. Možda bi manje osudili ove, tako zvane ne umerene izraze kao: ruženje, ismevanje, uvredu i td, kad bi se to uskratilo i jednoj i drugoj stranci; ali ovako se ne da da oni ne upotrebljavaju samo protiv vladajućeg mnjenja. Ako i kod god upotrebljava protiv onog mnjenja, koje ne vlada ne samo da će mu se kroz prste gledati, već će ga još po svoj prilici pohvaliti što se tako pošteno trudi i što se pravedno ozlojedio. – I baš otuda potiče najveće zlo, što se ono upotrebljava protiv onih koji su bez odbrane; i ne poštena korist, do koje može doći neko mnjenje tim sredstvom pripada isključivo uobičajenom mnjenjima. Najgora uvreda koja se ovim načinom može, u žestini prepirke, naneti pristalicama suprotnog mnjenja jeste, žigosati kao rđave i nemoralne ljude. Najviše su izloženi ovakvim klevetama, pristalice ne omiljenog mnjenja, i pošto ih obično malo ima, to se van njih slabo ko stara da li im se čini krivo. A napadačima na neko vladajuće mnjenje, zabranjuje se da se ne služe ovim oružjem; služe li se njime onda nisu bezbedni za svoju ličnost a ako su i to, ono će njime samo omalovažiti svoju rođenu stvar. U opšte mnjenja koja su suprogna vladajućem mnjenju, biće saslušana, ako se najblaže izraze i ako se klone svake nenužne uvrede, ustupe li od toga i za dlaku, izgubiće tako svoje zemljište; pristalice pak vladajućeg mnjenja tako užasno nabeđuju svoje protivnike da se ljudi čisto boje, ispovedati suprotno mnjenje i slušati one koji ga brane. S toga bi dakle bilo u interesu i istine i pravde, da se na obe

strane ograniči, upotrebljavanje vređajućeg govora; jer kad bi bilo prilike da se bira, ono bi veća muka bila stati na put, da se ne napada na raskolništvo nego na religiju. – Očigledno je da se ni zakon ni vlast nema ni u jedno ni u drugo mešati, a mnjenje neka sudi uvek po okolnosti naročitog slučaja.

Valja dakle osuditi svakoga, bio on na ma kojoj strani, koji ne brani svoju stvar iskreno, već je brani sa zloćom, tvrdoglavstvom i nestrpljivošću. Ne valja dakle prišivati ove greške protivnicima, s toga što su nam protivnici, nego treba odati čast i poštenje svakoj ličnosti, ma koje stranke; samo ako ona trezveno i mirno sudi o protivnicima i njihovim mnjenjima; ako ih iskreno karakteriše i ništa im na štetu, ne preteruje i ništa ne izostavlja, što bi govorilo ili moglo govoriti u njihovu korist. To je pravi moral u javnom razgovoru, i mada se on često krši, ipak sam tako sretan da znam, da ima mnogo znatnih pobornika, koji ga jako paze a još više njih koji se savesno trude, da ga postignu.

Beleške

1[^] Tek što sam ove reči bio napisao, kada započe vlada 1858. goniti štampu, kao da htede ovo opovići. Ovo zlonamerno mešanje u slobodu javnog govora nije me moglo prinuditi da išta preinačim u svom tekstu; moje dakle uverenje da su prošle kazne i stradanja za prestupe u političkom govoru u našoj zemlji, nije preinačeno, izuzimajući kao što rekoh, trenutke slepog straha. Jer prvo vlada nije istrajala u tom gonjenju a drugo to i nisu bila politička gonjenja u punom smislu. Prestup nije bio u tome, što su se pretresale ustanove, rad ili lica vlade, nego što se rasporstirala nemoralna nauka: da je dozvoljeno ubijati tirane.

Ako dokazi u ovoj glavi navedeni, imaju iole vrednosti, to bi bilo potpuno slobodno, biti pristalica ma kakve nauke i govoriti o njoj, jer je to stvar, koja spada u unutrašnje uverenje, ma kako ta nauka bila nemoralna. Ne bi bilo umesno a ne bi ništa ni dokazalo da li nauka o ubijanju tirana zaslužuje to ime. Dovoljno je da kažem da je ovo bilo uvek sporno pitanje morala; da su čitavi narodi smatrali ne za zločinstvo, već za plemenitu žrtvu kad neko ubije zlikovca, koji se izmiče zakonu,

stavljajući se iznad zakona; i da ovo nije ubistvo već građanski rat. Draženje na to ubistvo, može se po mom uverenju, naročito samo onda kazniti, kad je to draženje zaista imalo pravih posledica, i kada se može dokazati od prilike veza, između draženja i pokušaja ubistva. I onda ne sme kazniti strana vlada, već vlada koja je sama napadnuta, u interesu svoju samoodbrane, pokušaje koji udaraju na njeno biće.

1^ Tomas Prolej Asisi u Bodmenu 19. jula 1857. Idućeg decembra pomilovala ga je Kruna.

2^ Đorđa Jakova Holieka 5. avgusta 1857. i Edvarda Trilova jula 1857.

3^ Baronu od Glajhena. Policijski sud Meriboru Strita jula 1857.

4^ Velika nam je opomena u ovom smislu to, što se umešala strast gonjenja, pri sepoaskom ustanku i što se pokazala kao najgora strana, našeg narodnog značaja. Da prećutimo bes veroispovedne strasti i one varalice sa predikaonice ali čelovođe evangeličke stranke postaviše kao načelo gospodarenja nad induima i muamedancima, da se ne sme nijedna škola, u kojoj se ne uči sveto pismo, potpomagati javnim novcem, a iz toga je bila nužna posledica, da se nijedno javno zvanje ne sme podeliti osim pravim ili mrimim hrišćanima. Jedan državni pottajnik rekao je, po izveštaju, od 1. nov. 1857. besede mu svojim biračima: Trpljenje njihove vere, (vere stotine miliona britskih podanika) tog sujeverja koje oni veron zvaše, britanskom vladom, imalo je tih posledica, da se poštovanje britanske vlade umanjilo i širenje hrišćanstva zadržalo...Strpljivost, to je osnovni kamen religiozne slobode ove zemlje, ali ne valja zlo upotrebljavati ovu reč strpljivost. Po onome kako je on razume, razume se u toj reči potpuna sloboda, sloboda bogopoštovanja za sve hrišćane kojime vera počiva na jednakom osnovu, strpljivost je strpljenje svih sekta i imena hrišćana, koji veruju u jednoga posrednika." Želim samo da obratim pažnju da ovaj čovek, za koga su smatrali da zaslužuje, da bude na tako visokom mestu u državi, pod slobodoumnim ministarstvom: brani načelo, da svi oni koji ne veruju u božanstvo hristovo nemaju prava da ih trpimo. Ko će se još posle ovakve budalaste izjave nadati, da su zauvek prošla vremena religioznog gonjenja?

GLAVA TREĆA

O LIČNOSTI, KAO OSNOVI LJUDSKOG BLAGOSTANJA

Videli smo razloge, zbog kojih treba da je ljudima slobodno, obrazovati se i izricati bezazorno svoja mnjenja. Razložili smo, od kakve bi velike štete bilo, po duhovnu, dakle i moralnu prirodu čoveka, kada bi mu se uskratila ta sloboda ili kad se ona ne bi upražnjavala, i pored toga što je zabranjena. Sada ćemo da ispitamo, nisu li isti razlozi i tome, da valja da je ljudima slobodno i raditi po svojim mnjenjima, izvoditi ih u životu, a da im bližnji ne staju na put, bilo u fizičkom, bilo u moralnom smislu, sve dotle, dok ljudi rade za svoj račun. Ovaj poslednji uslov svakako je preko potreban. Niko ne zahteva, da bude tako slobodno raditi, kao misliti..... Šta više, i sama mnjenja su kažnjiva, kada se izriču pod takvim okolnostima, da mogu očitio biti povod, kakvom štetnom delu. Misao, da su žitari uzrok, što sirotinja skapava od gladi, ili misao, da je posedovanje krađa, ne trebe dirati dokle god se izriče u knjigama; ali je s pravom valja kazniti, kada se ona izriče, ili u knjižicama rastura među razdraženom svetinom, koja je opkolila kuću nekog trgovca žitom. Društvo treba da obuzda dela, bila ona ma kakva, samo ako čine nepravedno štetu drugome, ili svojim neodobravanjem, ili ako je potreba, ono i samim faktičkim mešanjem. I slobodu pojedinca treba ograničiti samo utoliko, ukoliko ona čini štetu drugima. Ali, ako neko ne vređa druge u onome što se njih dotiče, ako se zadovolji da po svojoj sklonosti i uvidavnosti radi ono što se samo njega dotiče – tada mu se shodno onim istim razlozima koji mu dozvoljavaju da ima slobodno mnjenje, mora dozvoliti i da svoja mnjenja u životu ostvari, što naravno mora da čini samo za svoj račun i da pri tom drugima ne smeta. Ljudi mogu da pogreše, njihove istine su uglavnom samo poluistine; dakle, ne treba želeći da su složni u mnjenju sve dotle dok potanko ne usaglase protivna mnjenja. Raznolikost mnjenja nije zlo, već je dobro, i to sve dotle dok ljudi ne postanu sposobni da svestrano spoznaju istinu.

Što može priroda da stvori. Čovečja priroda nije stroj, koji se može grediti, po nekom opredeljenom planu i prinuditi, da vrši neke strogo namenjene poslove- no je drvo, koje hoće kao živi stvor, onako da raste i da se razvija, kao što ga upravlja živa unutrašnja snaga.

Za celo će se dopustiti, da je želeći, da se ljudi više upravljaju po svojoj pameti, da sami ispituju, pa ma udarili i u stranu; nego da se slepo i

čisto mehanički drže običaja. Donekle se i dopušta da se ljudi služe svojom pameti, ali se ne dopušta rado, da se oni služe i svojim željama i pobudama, i kaže se, da bi to bilo opasno po čoveka. A ipak su želje i pobude, isto tako deo čovečanskog stvora, kao što je to vera i moralno ograničavanje sebe samog, i samo su onda opasne jake pobude, kada ne stoje u pravoj ravnoteži; kada su neke naklonosti, kod čoveka više razvijene nego druge, što bi valjalo s njima naporedo da se razvijaju, pa su ove ostale slabe i u neredu. Ne navode nas na zlo naše jake želje, već naša slaba savest, a nema nikakve prirodne veze među snažnim pobudama i slabe savesti. Prirodna je veza sasvim na drugoj strani. Kada se govori o snažnim i raznolikim željama jednog čoveka, to je onda znak, da u tom čoveku leži, što više prirodnog tvoriva i da on može do duše više zla ali više i dobra činiti. Snažne pobude isto su, što i snažna volja. Čovek je može obrnuti na zlo, ali snažnom voljom, može se u izvesnim okolnostima, učiniti više dobra, nego sa lenjom i tupom prirodom. Oni ljudi, koji imaju najviše prirodnih osećaja, mogu i ujedno najviše izobraziti. Snažna primnjivost, što daje našim pobudama snage i živosti, izvor je, iz koga izvire najvatrenija ljubav dobru i najstrožije samovladanje. I društvo koje neguje ova svojstva, radi sebi u atar, neodbacujući tvorivo koje stvara dela, s toga što ga ono ne ume da izобрази. Za onoga se čoveka kaže, da ima karaktera, koji ima svojih želja i pobuda, koji je izraz svoje prirode koju je on svojom snagom razvio i izobrazio. Ko nema svojih želja, ni svojih pobuda, taj nema ni karaktera, kao što ga nema ni parni stroj. Ako čovek ima ne samo svojih želja, već su mu one i snažne i njima vlada snažnom voljom, onda je takav čovek energična značaja. Ko god kaže, da ne valja podsticati ličnost, da razvije svoje želje i pobude, taj drži ujedno, da društvu nisu neophodni snažni značaj, drži, da većina ljudi, treba da imaju značaja ali ne želi, da svi ljudi imaju snažnu volju. U drugo doba, kada društvo nije bilo tako razvijeno, mučno bi mu bilo, da upravlja i razuzdava ove snage. Bilo je doba, kada se ova iskonitost ličnosti, mogla razvijati, kako je god htela i kada se društvo načelo, morala se sa njim ljuto boriti. Vreme se onda moralo teško boriti, da dovede ljude, snažne i telom i duhom, pod neki zakon, koji će ih zauzdavati u njihovim prirodnim nagonima. Da se savlada ova teškoća objaviše zakon (n. pr. pape u borbi sa carevima), da su vlasni nad celim čovekom, uzeše da mu paze

nad celim životom, samo da bi mu obuzdali karakter, koji društvo nije moglo inače da obuzda. Današnje, pak, društvo ovladalo je sasvim ličnošću i opasnost nije otuda, što je ličnost suviše snažna, već što je suviše slaba, te nema ličnih pobuda i naklonosti. Velika je razlika između našeg i onog doba, kada je svako mogao svojim strastima protiviti se neprestano svakom redu i zakonu, samo ako je imao dovoljno snage, a društvo ga moralo suzbijati, ako mu je stalo da bude sasvim bezbedno. U naše doba žive svi, od malog do velikog, pod očima neke sarevnjive i strašne cenzure. Ne samo u onome, što se drugih tiče, nego i u onome što se i njega samog tiče, ne pita čovek ili porodica:» Šta da činim? Šta li će bolje priličiti mom karakteru i mojoj naklonosti? Kako li ću bolje i zgodnije da razvijem i unapredim ono, što je u meni valjano i čestito? « Nego se pitaju:» Šta priliči bolje mojim okolnostima? Šta čine obično drugi ljudi, moga stanja i položaja? « A što je još gore pitaju se :» Šta čine oni, koji su bolji i bogatiji od mene?» - Ne htjedoh time da kažem, da ljudi više pitaju običaj, nego svoju naklonost, pa danas ne pada nikome na um, da radi nešto drugo, nago što je običaj. Ta i sam duh mora da se prigne u taj jaram. Čovek gleda prvo na druge i u onome, što radi u svome hiru; on hoće samo ono što i drugi hoće; on uzima samo ono, što i drugi uzimaju. Čovek se kloni kao nekog zločinstva, da nema za sebe svoj ukus, svoje ponašanje; ne sluša svoju prirodu, sve dotle, dok ona ne usane u njemu, pa je više i ne može slušati, darovitost ljudska izlapi i izvetri, čovek nema pravih želja ni prave radosti, ne može reći da je ono, što misli i oseća, njegovo. Pa pitam ja, je li to onda ljudska priroda, onakva kao što treba da bude?

Jeste, po nauci kalvinovoj. Po ovoj nauci, čovečji je najveći greh, što on nema nezavisnu volju. Svo dobro, što čovečanstvo može da učini jeste- da bude poslušno. Nema izbora, radi ovako ili nikako. Što nije dužnost, to je greh. Čovek je skroz pokvario svoju prirodu, jedini mu je spas ako je zatre. Ko ovako misli, tome je malo stalo do toga Što će ugušiti u čoveku sve vrline; po njemu, čoveku ne trebaju sposobnosti, nego neka se sasvim osloni na Boga, taj drži, da je za čoveka, bolje da izgubi svoje sposobnosti, nego da se služi njima protiv božje volje. To je nauka kalvinizma, i mnogi, koji nisu kalviniste služe se njom samo u blažijem vidu. Oni ublažavaju ovu nauku u toliko, u koliko ne tumače tako srogo volju božju, dopuštaju da čovek može sam podmiriti, neke od svojih

naklonosti, naravno ne po svojoj volji, nego putem poslušnosti, a to će reći onako, kao što mu to tuđa vlast propisuje, dakle svi ljudi podjednako.

Skлонost ka ovakvim tesnogradnim nazorima života, raste danas sve više. I ovakvom varljivom vidu postao bi ljudski značaj skučen i ukočen. Bez sumnje da mnogi iskreno misle, da je tvorac opredelio čoveka, da bude ovako bogalj, kao što misle, da bi drvo sasvim drugačije izgledalo, kad bi otesao o njega, kao od neke matore vrbe, kakvu životinju. Ali ikako valja verovati u blagog tvorca, ono je bolje biti uveren, da nam je Bog dao ove sposobnosti, da ih negujemo i razvijamo, a ne da ih kvarimo i zatiremo, i da se on raduje, što se mi sve više primičemo uzoru čoveka, pa nam raste snaga suđenja, radnje i uživanja. Van ovog kalvinističkog, ima još neki drugi uzor čovečanskog savršenstva, koji priznaje, da je čovek i na drugo što opredeljen, a ne da se sam sebe odriče. « Neznabožačko samoopredeljenje » tako je isto živalj čovečanskog dostojanstva, kao što je to « hrušćansko samopregorevanje. » Ima neki grčki ideal o razvitku samog sebe, u kome je pomešano platonsko i hrišćansko ograničavanje samog sebe. Ono može biti, da je bolje biti Džon Knoks, nego Alkibiad, ali nama više vredi nego obojica, Perikles, i ono što je odlikovalo Džon Kniksa, ne bi se danas otelu ni Periklu, samo da je živ.

Ljudska priroda neće postati uzvišena i lepa, ako ugušimo jednolikošću sve ono, što je njena osobina, nego ako je negujemo i razvijamo u granicama koje su nam u tome, povukla prava i korist drugih ljudi. I kao što svako delo, služi svome tvorcu na slavu, tako će se i naš spoljašnji život razviti življe, bogatije i raznostručnije, postaće vrelo uzvišenih misli i uzdižući nas osećaja, veza, koja će uzdižući vrednost celine, tim tešnje vezivati čoveka celini. I što se više razvija ličnost u čoveku, tim je on vredniji sebi samom i drugima. Život će u njemu bujnije poteći, a tamo, gde život bujnije teče u pojedincu, tamo je bujniji i u narodu, koga sastavljaju ovi pojedinci.

Gde god treba snažnije ljude, silom zadržavati, da ne zadiru u tuđa prava, tu se ne može biti bez toga, ali ćemo tome naći dovoljno naknade sa svih drugih gledišta čovečanskog usavršavanja. Sredstva za izobraženje, koje gubi ličnost s toga, što joj se staje na put, da ne čini

to na štetu drugih ljudi, nadoknadiće se o trošku izobraženja drugih ljudi. A ličnosti toj biće naknada, što će tim, što joj se stalo na put, bolje razviti svoju prirodu, u društvenom pogledu. Kad nas primoraju, da za ljubav drugima, budemo strogo pravedni, razviće se u nama čuvstva i sposobnost da druge ljude usrećimo. A naprotiv, ako nas drugi ograniče u onome, što se njih ne tiče, nego samo toga radi, što im naš rad nije po volji; to se onda neće razviti u nama ništa čestito, no će nam karakter očvrnuti, protiveći se tom ograničenju. Pokorimo mu li se, to ćemo time ubogaljiti i uništiti svoju prirodu. Hoćemo li dakle da svaki čovek čini ono što mu je moguće da čini, to je preka potreba, da se raznolikim ljudima dopusti, raznoliko i živeti. Vekovi koji su ovo priznavali, tim su slavniiji u očima potomstva. I sam despotizam ne čini toliko zala, dok se može ličnost pod njime osvarivati, despotizam je ono, što guši ličnost, pa sad krstili ga vi voljom božjom ili silom ljudi.

Kad je meni ličnost i težnja za razvijanjem jedno i isto, i kad ja tvrdim, da samo odgajivanje ličnosti, stvara, i može jedino da stvori, savršeno razvijene ljude, ono što ću dalje da dokazujem. Zar se može neko društveno stanje bolje pohvaliti, nego ako se kaže, da primiće ljude njihovom usavršenju; ili zar se može ono, što sprečava dobro, grđe pokuditi, nego ako se kaže, da ne da dobru da uspe. Nema sumnje, da ovi razlozi neće dovoljno ubediti one, koji trebaju najviše, da budu ubeđeni, moraćemo dakle pokušati, da dokažemo, da razvijeniji ljudi koriste i onima, koji su manje razvijeni, - da će oni, biti malo osetljivije nagrađeni, koji ne želeći sebi slobode, ne daju ni drugima, da se njom služe.

Prvo ću da ih zamolim da pomisle, da mogu nešto naučiti od svojih bližnjih, kada su ovi slobodni. Niko neće reći, da osobina nema vrednosti u ljudskim stvarima. Ona nam je nužna, ne samo da pronađemo nove istine i da pokažemo, da je ono sada već zastarelo, što je nekada bilo istina; već je potrebno da pokažemo put njihovom postupanju, razboritijem radu; boljem ukusu i pametnijem suđenju. Ko bi ovo poricao, taj bi morao misliti, da je svet dostigao vrhunac svog savršenstva, u svemu onome što radi. Istina je, da nisu svi ljudi jednako daroviti; da čine dobročinstva, malo ih je prema čovečanstvu, koji bi, kad bi se za njima pošlo, dali izgleda da će usavršiti postojeće običaje. Ali ovo malo ljudi, to su jezgra sveta, i da nije njih, naš bi život bio

ustajala baruština. Oni zavađaju, ne samo celishodne popravke, nego održavaju i one, što već postoje. Zar bi nam manje trebala naša pamet i kad ne bi bilo, da se što novo zavađa? Zar bi se zadovoljili, da izvađamo sve doskorašnje, bez da imamo svesti, zašto to tako biva, kao što to obično čini životinja? I najbolja uverenja i običaji teže silno da postanu mehanička, i da nije čitav niz ljudi, koji sa svojim osobinama, ne daju da razlozi, uverenja i običaji ogreznu u svakidašnjosti, naše mrtvilo ne bi protivstalo nikakvom živom potresu, da obrazovanost neće istruniti, kao ono u vizantijskoj carevini. Uvek je bilo, a uvek će i biti, malo darovitih ljudi, i hoćemo li da ih imamo, ono treba da negujemo zemljište iz koga oni potiču. Genijalni ljudi imaju ex vi termini jače obeleženu ličnost, s toga mogu, bez svoje štete, manje da uđu u one kalupe, koje društvo drži već u pripravnosti, da bi uštedelo ljudima trud, da ne razvijaju svaki svoj karakter. Ako se genijalni ljudi privole da se silom ukljuckaju u te kalupe, pa ne mogu da razviju onu svoju stranu, koja je pod pritiskom, društvo se neće koristiti njihovim veleumom. Jesu li, pak, snažnijeg karaktera, pa raskinu te okove, društvo će ih uzeti na nišan, ne mogavši ih svući na svoju običnu meru, mahaće svečano glavom i nazivaće ih « preterancima i usijanim glavama » a to je baš tako, kao kad bi se ko tužio, zašto Nijagara ne mili, kao kakav holandeski vodovod.

Kada već tako odrešno tvrdim, da je veleum važan i da ga treba pustiti da se najslobodnije razvija i u mišljenju i u radu, ono vrlo dobro znam, da mi neće niko obarati ovo tvrđenje u načelu, ali još bolje znam, da u životu, nije gotovo nikome stalo do njega. Ljudi uopšte smatraju, da je veleum lepa stvar, ako učini od čoveka, da može spevati kakav divan spev ili naslikati kakvu lepu sliku. Svako kaže da se treba diviti veleumu u pravom smislu t. j. Originalnosti u mišljenju i radnji, ali ipak kaže ceo svet u sebi, da će on sasvim dobro opstati i bez veleuma. Na žalost, ovo je mišljenje tako prirodno, da mu se ne treba ni čuditi. Ljudi, koji nisu originalni ne mogu ni pošto da shvate originalnost. Oni ne mogu da uvide šta će dobiti od te originalnosti, a i kako će da uvide to? Ta da mogu da uvide šta će dobiti, to onda ne bi bilo više originalno. Prva usluga, koju treba da im učini originalnost, jeste da im otvori oči i učini li to, to će je onda ugledati. A međutim neka pak promisle, da još nikada nije ništa učinjeno, a da nije bilo jednoga, koji je to prvi učinio, i da je

sve dobro što ga ima plod originalnosti, što su manje svesni o tome, kako je nemaju.

Pogledamo li ozbiljno današnji svet,- ma se koliko odavala čast, pravom ili uobraženom duševnom nadmoćju, bilo rečima bilo delom- ipak uopšte teži sve da pripomogne, da osrednji ljudi ovladaju čovečanstvom. U povesnici starog doba, u srednjem veku, manje u drugom prelazu od feudalizma u novije doba, bila je ličnost snaga sama sobom, a je li se mogla osloniti na svoj veliki dar, ili položaj u društvu, to je ona bila znatna snaga.

Danas se pojedini ljudi gube u množini. U državnome životu pravna je reč, kada se kaže, da javno mnjenje vlada svetom. Jedina sila, koja je tu pomena vredna, jeste sila mase i vlada, dok se one još odaju za oruđa mase. Ovo isto važi i za moralne i društvene odnose privatnog života. Javno mnjenje nije svuda – mnjenje jednog i istog sloja društva. U Americi je to mnjenje svih državnjana bele rase, u Engleskoj mnjenje naročito srednjeg staleža. Ali svuda je to mnjenje mase, to jest osrednjih ljudi ukupno. A što je još važnija novost, masa sada ne gradi sebi mnjenja po velikanima crkve i države, po vođama ili knjigama, koje su iznad običnosti. Za njeno mišljenje brinu se ljudi njene vrste, pa se pod uplivom trenutka, upravljaju preko njihovih novina ili u njeno ime. Ja se ne ljutim na ovo, ja ne tvrdim, da išta bolje priliči, nego ovo opšte pravilo, današnjem niskom stepenu društvenog razvitka. Ali to mi ne smeta da kažem, da je osrednjost vlade ujedno i osrednja vlada.

Nikada se nije vlada demokratije ili mnogobrojne aristokratije uzvisila iznad osrednjosti, bilo u svome političkom radu, bilo u mnjenjima, svojstvima i duševnom raspoloženju, a nebi se mogla ni uzvisiti, kad se nebi dali oni mnogi, što vladaju, (a tako je to bilo u najbolja vremena) rukovoditi savetom i uplivom jednoga, ili ono malo ljudi, koji su darovitiji i učeniji. Pobuda na svaku mudru i plemenitu radnju izađe, i mora izaći od jednog čoveka, obično od čoveka, koji je u tome samac. Zauvek ostaje čast i poštenje onim osrednjim ljudima, što mogu da pođu za ovom pobudom, što imaju srca koje se odaziva svemu, što je mudro i plemenito, što su tako uviđavni, pa to i čine. Ja se ovde ne zauzimam za “obožavanje junaka”, koje kliču usnama, čoveku neobične snage, kada je ovladao svetom, pa mu zapoveda, da mu se i preko volje

pokorava. Ta i junak nesme drugo činiti, nego krčiti put slobodi. Sila, koja primorava druge ljude, da idu za junakom, ne slaže se sa slobodom i razvitkom tih ljudi, nego ubija i samog junaka. Danas, kada su mnjenja mase, sastavljena od običnih ljudi, postala ili će postati sila, koja vlada; velika je potreba, da se što pre razviju osobine darovitih ljudi, kako bi ravnali i držali u ravnoteži pomenutu silu. I naročito u ovakvim današnjim okolnostima, ne treba vanredni ljudi, da se daju zaplašiti, nego da se time ojačaju u svojoj radnji, koja se razlikuje od radnje mase. U prošla vremena bio je ovakav rad od koristi, ako je čovek ne samo drukčije, nego i bolje radio. —

U naše doba dovoljna je usluga, ako se neko neslaže, ako se protivi, te neće da savije koleno pred običajem. I naročito s toga, što se tako osilila tiranija mnjenja, treba da ljudi budu vanredni, da bi se prelomila ova tiranija. Gdegod je bilo mnogo snažnog karaktera, bilo je mnogo i onoga, što je vanredno, i stajalo je srazmerno sa darovitošću, trudom i srčanošću, što ga je bilo u tome društvu. Najopasnije je u našem stoleću to, što malo ima njih, koji se usuđuju biti vanredni. —

Ja reko, da je važno ostaviti slobodni delokrug onome, što je vanredno, da bi se ako valja vremenom opšte tako radilo. Ali nije, da stoga samo valja pripomoći nezavisnost u radu i neobaziranje na običaje, što izgleda, da će ono uvesti nove običaje i bolju celishodniju radnju, niti zahtevaju samo zaista darovitiji ljudi, da im se ostavi, da žive kako im je volja; no u opšte, nema razloga zašto da svi ljudi moraju biti na jedan kalup. Ako ko ima dovoljno zdrave pameti i iskustva, ono je najbolje, kako on sam sebi udesi da živi, i nije to po sebi najbolje, nego s toga, što je on sam tako udesio. Ljudi nisu stado ovaca, pa i ovce se razlikuju jedna od druge. Čovek nemože doći ni do zgodne haljine; ni do zgodne obuće, ako je nije sam po svojoj meri naručio ili izabrao, pa zar je lakše dati čoveku zgodan život, nego zgodnu haljinu, ili zar ljudi nemaju isto tako različiti duh i telo, kao što im noge nisu jednake? Pa da se ljudi razlikuju samo ukusom ipak bi i to dovoljno bilo, da i ne doterujemo sve po jednom kalupu. Ali razni ljudi, trebaju i razne uslove za svij duševni razvitak, i kao što i razno bilje, nemože da uspeva u jednom istom vazduhu i podneblju, tako isto nemogu ni ljudi. Ono, što jednoga potpomaže u svome razvitku, drugome je na smetnji. Za jednoga je neki način života, zdrav i ugodan, uvećava mu snagu, za drugoga je to teret,

koji ga sputava i ubija. Ljudi se toliko razlikuju po izvorima svoje radosti i tuge, po uslovima, kojima fizički i moralno osećaju, da nema raznolikog življenja, nebi ni došli do one sreće, koja im je namenjena, niti bi se razvili u duševnom, moralnom i umetničkom smislu onoliko, koliko im je priroda to odredila. Pa zašto da se trpljivost, u koliko ona zavisi od javnog mnjenja, proteže samo na ukus i na način žuvljenja, koji si i onako silom nabavljaju pristalica? Nigde (izuzimajući neke manastire) se ne zabranjuju razni ukusi, niko ne kudi što neko voli ili ne voli pušenje, svirku, gimnastiku, šah, karte ili knjigu; a to je s toga, što ih ima mnogo, koji to vole a mnogo, koji ne vole, pa ne mogu jedni druge da nadvladaju.

Čovek, a još više žena, koja radi ono, što “niko ne radi” ili ne radi ono, što svi rade, izložiće se najklevetnijem ogovaranju, kao da je učinila bog zna kako grdni moralni prestup. Čovek mora imati neki naslov, ili neko odličje ili se mora dodvoriti velikoj gospodi, ako hoće iole da tera luksuz i da čini ono, što mu je hir, i da se ujedno ne boji, da će toga radi izgubiti opšte poštovanje. Ja i opet kažem iole, jer ko zagazi malo dublje, doći će u veću opasnost, nego što je ogovaranje- u opasnost, da će ga zatvoriti u ludnicu i oduzeti mu imanje u korist njegove rodbine.[\[1\]](#)

U današnjem javnom mnjenju, ima jedna crtica, koja je odgovorna za ono, što se ne trpi vanredni život ličnosti. Ljudi uopšte nisu samo osrednje pametni, nego i osrednjih naklonosti; njihov ukus, njihove želje nisu tako snažne, da ih nagone na nešto vanredno, s toga oni i ne mogu da shvate, vanredno darovite ljude, pa ih stavljaju u jedan red sa neumerenima i preteranima, koje oni preziru. No uzmimo, u vezi sa ovim opštim mišljenjem, da se duhovi silno uzbude, da poprave običaje, pa zna se, šta se može očekivati. U naše vreme učinjen je takav pokret, i mnogo je već učinjeno, da se ugladi ponašanje, da se stane na put razvratnosti, probuđen je duh čovečanske ljubavi i njemu se i ne da nameniti bolji zadatak, nego da usavrši običaje i mudrost naše braće. Sa pravcem vremena stoji u vezi, da je publika više nego ikada voljna, da propisuje opšta pravila za ponašanje i da prinudi svakoga da se po njima vlada, i kao što se to izjavljuje, ona ide zatim, da uguši svaku živu naklonost. Ideal njenog karaktera jeste, da čovek nema nikako oštro obeležen značaj, da se sve što je u čovečjoj prirodi najizvrsnije, utegne kao nožica neke kineske gospe, da se uguši sve ono, čime bi se neko

mogao odlikovati od svakidašnjih ljudi.

I kao što to obično biva sa idealima, koji na pola isključuju ono što se želi, tako biva, da se i po ovome, postiže samo u pola i ona druga polovina. Na mesto snažnih karaktera, koje rukovodi snažni razum, na mesto snažnih osećaja, koje obuzdava savesna volja, izlaze sada na vidik mekušni osećaji, mekušne volje, pa se onda i mogu prinuditi, da se bez naročito snažne volje i pameti, slažu sa propisima društva. Retki su danas već, snažni i uzvišeni karakteri. U našoj zemlji nalazi se energija još samo u poslovanju, i tu je ona u znatnoj meri. Šta preostane od posla, troši se na besposlice, možda su one i nužne i čovekoljubive, ali su ipak koje kakve sitnice. Veličina Engleske, osniva se danas na našoj zajednici, maleni kao ličnosti, doskačemo velikim stvarima time, što smo vični zajednički raditi, a naši moralni i religiozni čovekoljupci i ne traže ništa više od nas. Mao drugačiji behu ljudi sa kojima postade Engleska ono što je bila, a drugačiji se moraju roditi, da je spasu od propasti.

Neograničena vlast običaja, smeta svuda čovečanskom napretku, jer se ona svuda protivi njegovoj težnji, za nečim boljim, nego što je običaj, težnja se ta zove ili duh slobode ili duh napretka i popravke. Duh popravke nije uvek i duh slobode, jer on može na to ići, da naturi prirodu popravke protiv njegovnj volje, i duh slobode, u koliko je protivan ovom pokušaju, može se udružiti sa protivnicima. No popravci ostaje uvek jedini i najčistiji i nikada nepresušni izvor- sloboda, jer ona dopušta toliko središta napretku, koliko je god i ličnosti. Načelo napretka ma u kom vidu, isticalo ono iz ljubavi k slobodi ili k napretku, svuda je protivno vlasti običaja, i teži da se oslobodi tog jarma i ova borba rešava o razvitku čovečanskog roda. Pravo da kažemo, veći deo sveta, upravo i nema povesnice jer u njemu neograničeno vlada običaj.— To je na istočnoj polovini sveta. Tamo je običaj sudija u svemu, pravo i pravda je ono, što se slaže sa običajem, i sam slavom opijeni vladalac ne može, a da se ne poziva na običaj. Pa pogledajmo na posledice. Zacelo da su i ovi narodi nekada bujno živeli, jer nisu mogli iz zemlje ponići mnogobrojni, naučeni i izvešteni. Sve su oni to sami uradili u ono vreme, kad su svojom veličinom i silom, bili nadvisili sve narode. A šta su danas? Sluge i prišipetlje onih plemena, koji su onda još bludili po šumama, kad su njihovi dedovi već imali skupocenih palata i hramova, koji su uz običaj, pustili da vlada sloboda i napredak. Svaki narod, može

za neko vreme napredovati, pa onda zastati. Kada će zastati? Kada u njemu izumre lični život. Ako dođe u evropske narode neka promena, ono ne mora doći baš u tom vidu. Despotizam običaja, koji pretil ovim narodima, nije pravi nazadak. On ubija osobinu ličnosti ali dopušta promenu- smo neka se svi promene u jedan mah. Mi smo svukli ukočeno odelo svojih starih, svi se odevamo jednako- ali se moda sme promeniti jedan put ili dva puta u toku godine. S toga se postarajmo, kad bude promene, da ona biva radi nje same, a ne radi onoga, što je lepo i ugodno, jer ceo svet ne bi u jedan mah to uvideo, ili ako bi i uvideo, mogao bi u drugi mah i napustiti. S toga mi ipak nismo manje odani napretku, mi činimo neprestano mehaničke pronalaskes, pa se njima služimo, dok se bolji ne pronađu, težimo za popravkama u državi, u vaspitanju i u samom moralu, mada mi moralnu popravku tako razumemo, da nagovorimo i prinudimo druge, da postanu tako savršeni, kao što smo mi. Mi ne odbacujemo napredak, šta više mi laskamo sebi da najživlje napredujemo, među svim narodima u svetu. Mi ratujemo samo protiv napretka ličnosti i mi bi se hvalili sa našim junaštvom, kad bi uspeli da ih sve izjednačimo, bez da razmišljamo, da nejednakost čini čoveka pažljivim, da su drugi nadmoćniji od njega, i da se dolazi do još višeg isavršavanja, kada se sliju uzajamne vrline. Kuda to vodi naučiće nas Kinezi. Oni su daroviti i može se reći, mudar narod, bili su te retke sreće, pa su još nerazvijeni, imali zgodan moralni zakon- delo ljudi kojima najobrazovaniji evropljani moraju priznati, da su bili mudraci i filozofi- odlikovaše se čestitim ustanovama, kojima su koliko je moguće, ulivali svje najbolje znanje, u svakog člana svoje zajednice i obezbeđivali najučenijima zvanja časti i vlasti.

Pa je li taj narod, kome je ispalo za rukom, da pronađe tajnu napretka, bio uvek na čelu društvenog pokreta? Ne. Kinezi su zastali, kao što ih sada vidimo, takvi su već hiljadu godina i ako im je opredeljeno da se poprave, popraviće ih stranci. Za čim engleski popravljajući sveta tako revnosno teže, to su Kinezi postigli i preko očekivanja, a to je, učinili su: da je sav narod jednak, svi misle i rade po jednom propisu, a videli smo šta su posledice tome? Današnja vlada javnog mnjenja teži u neograničenom vidu za onim, što njihovo vaspitanje i državna politika izrađuju po planu. I ako ličnost, oprostivši se ovoga jarma, ne ostvari sa uspehom svoje biće, to će onda i Evropa, mada je toliko izvoljevala i

mada ispoveda hrišćanstvo, poći da postane druga Kina.

Šta je sačuvalo Evropu od ove sudbine? Zašto se evropska porodica naroda, broji među napredujuće a ne zastale narode? – Nije da su ti narodi darovitiji, i ako su mestimice, to je posledica a ne povod; no, s toga, što su oni vanredno raznoliki u značaju i ibrazovanosti. U Evropi su ljudi, staleži, narodi sasvim nejednaki, svaki je udario drugim pravcem pa je njime postigao nešto čestito, i mada pri tome nisu nikako mogli jedno drugo trpeti, nego je svaki težio, da prisili druge, da pođu njegovim putem, ipak retko je, da su gde na duže mogli smetati svom razvitku, i vremenom je morao svaki primiti, ono dobro, što su mu drugi podneli. Meni se čini, Evropa ima samo da zahvali ovim, raznim putevima, što se u svemu tako napredno i svestrano razvila. Ali ova vrlina opada jako i ona se približuje kineskom idealu, koji ide, da učini sve ljude jednake. Tokvil kaže u svom poslednjem znatnom delu, da Francuzi danas više liče jedno na drugo, nego u prošlom veku. Ovo se da reći još sa više razloga o Englezima. Humbolt je kao što smo videli rekao, da je sloboda i razni položaji u životu preko nužni, za čovečanski razvitak, nema li toga, svi ljudi će biti nalik jedan drugome, a unašoj zemlji sve više i više nestaje onih raznih položaja u životu. Iz dana u dan, sve su jednoličnije one okolnosti, koje okružuju razne klase i pojedine ljude, pa im obrazuju njihov karakter. Nekada je živeo svaki stalež, svako susedstvo, svaki zanat ili poziv, svako za sebe, tako reći u drugom svetu, a danas žive u najvećoj meri svi u jednome. Danas, da kažemo u sravnjenju, svi čitaju jedno isto, svi idu na jedno isto mesto, svi se jednome nadaju, svi se jednoga boje, svi imaju ista prava i slobode i ista sredstva, da i ostvaruju. Oni razni položaji života koji su još zaostali, ne mogu se ni sravniti sa onima, što su propali. I ova saglasnost raste sve više. Potpomaže sve političke promene veka, u koliko teže da niže klase uzdignu a više da obore. Doprinosi joj svaki napredak u vaspitanju, u koliko podmeće vaspitanje ljudi, jednakim uplivima i u koliko ih uvodi u svima zajednički svet događaja i osećaja. Pripomaže sve popravke u sredstvima obrta, u koliko dovode žitelje udaljnijih mesta u lični dodir, i pomažu prilivu i odlivu među ljudstvom raznih mesta. Potpomaže je još napredak zanata i trgovine, u koliko širi svuda blagostanje i čini, da se najviše ceni ljudskoga častoljublja, mogu postići takmičenjem svih, tako da već ne teže u vis

samo neki, već ujedno svi staleži. Ali osim ovoga, ima napokon još jedna snaga, silnija nego sve ove, koja ide na to, da načini sve ljude nalik jedno na drugo, a to je rastući upliv javnog mnjenja, u ravnim slobodnim zemljama. U koliko se sve više i više poravnjuju visine, sa kojih mogu ljudi od upliva, odlučno se odupreti javnom mnjenju, u koliko praktični državnici sve manje i pomišljaju da se protive vonji množine, čim ona u istoriji postoji; u toliko gubi naslon nesaglašavanja – nema radne snage u društvu, koja po sebi je protivna vladi množine, ipak joj brani interese, zaklanjajući odvojeno mnjenje i težnju.

Iz ukupnog delovanja ovih sila, rađaju se uplivi, koji su neprijateljske ličnosti i ne može se dovoljno misliti, kako da se ona brano od njih. I to će joj sve teže biti, ako neobrazovaniji deo društva ne uvidi, koliko vredi ličnost, koliko dobra ima u raznolikosti, makar ona i ne bila bolja, no što se njima čini. Ako je i kada vreme bilo, da se učini dosta onome, što zahteva ličnost, to je zaista sada, kada naturena jednoličnost još nije potpuna. Dok je ona ovako u početku, može se predupređiti još kao što treba. Što se više popušta, tim će se više i zahtevati, da ljudi budu nalik jedan na drugoga. Ako se pričekava, da se život svede gotovo na jedan kalup, onda će se sve ono, što nije po njemu, činiti da je bezbožno, nemoralno, šta više da je užasno i neprirodno. Ljudi postaju brzo nesposobni, da shvate šta je raznolikost, čim im ona nije za duže vreme pred očima.

Beleške

^ Užasno je i strašno, kako se danas dokazuje, kada se nekom sudom oduzima uprava svog imanja i kada se obara njegov zavet, šta da bude posle njegove smrti s tim imanjem, samo ako ima toliko imanje, da se mogu iz njega isplatiti troškovi parnice. Tu se onda špijuniraju i najmanje malenkosti privatnog života i ono, što najubogiji među ubogima umom, potvrde da su videli, sve ono, što nije obično, izvlači se pred porotu, kao dokaz mahnitosti; a više puta i s uspehom, jer često i porotnici nisu bolji i uzvišeniji od svedoka, pa nepoznavajući ljudsku prirodu i život, (čemu se neprestano divimo engleskim pravnicima) navode i same svedoke na zlo. Ovi sudski slučajevi, dokazuju mahom, kako misli i oseća većina o čovečanskoj slobodi. Ne polažući nikakve vrednosti na samostalnost ličnosti- nepriznavajući ličnosti prava, da u malim stvarima čini ono, što joj je volja, sudije i porotnici, ne mogu ni da zamisle, da pametan čovek može i želeti tu slobodu. Nekada, kada se predlagalo da se spale bezbožnici, bilo je milostivih ljudi, pa su

predlagali, da je bolje, da se bezbožnici zatvore u ludnicu, a i ne bi se trebalo čuditi, kad bi se to isto danas predložilo, predlagači bi se još tome hvalili, kako hrišćanski postupaju, pa ne gone ljude radi vere, a ovamo bi se krišom radovali i rekli, da su osuđeni to i zaslužili.

GLAVA ČETVRTA

O GRANICAMA VLASTI DRUŠTVA NAD POJEDINIM ČOVEKOM

Gde su dakle granice vlasti čoveka, nad sobom samim? Gde počinje vlast društva? U koliko valja da se ljudski život potčini ličnosti, u koliko društvu?

Svakom svoje, pa će biti najpravednije. Ličnosti neka pripadne onaj deo života, koji se tiče pojedinog, a društvu onaj, koji se tiče glavno društva.

Mada društvo nije osnovano po nekom ugovoru, i mada ne bi ništa koristili, kada bi pronašli neki ugovor, samo da možemo posle izvoditi iz njega društvene dužnosti; ipak je svako obavezan, da se nečim oduži društvu za to, što mu ono daje svoju zaštitu, i već samo toga radi, što ljudi žive u društvu, ne može se, a da se svako, u svome ponašanju prema drugima, ne pridržava nekih izvesnih pravila. Ova su pravila prvo u tome, da uzajamno pazimo svoje koristi ili bolje reći, neke izvesne koristi, koje treba, bilo zakonom bilo ćutke sporazumom, da važe kao prava; a drugo u tome, da svako u pravednom srazmeru podnosi muke i terete, koji su nam neophodni da se brani društvo ili članovi mu, od štete ili dosade. Ove dužnosti može društvo, sa punim pravom silom nametnuti svakome, ko hoće da se izvuče ispod njih. Ali s tim još nismo gotovi sa pravom društva. Neko može svojim radom učiniti drugima štetu, ili može ispustiti iz vida ono, na šta bi pravedno bilo da se obazre, bez da je time tako duboko zabrazdio, da bilo koje od njihovih ustavnih prava ošteti. Ipak treba kazniti i ovakav prestup ako ne zakonom ono javnim mnjenjem. Čim neko čini štetu drugima potpada pod sud društva i onda nastaje pitanje, da li će se tim sudom unaprediti opšte dobro ili ne. Tome pitanju nema povoda, čim se neko dotiče onoga, što samo njemu pripada ili se dotiče posla drugih ljudi sa njihovim samoizvoljenjem (pretpostavljajući dovoljne godine i zrelost dotičnih lica). U svim ovim slučajevima, ne treba čoveku stavljati ni zakonitih ni društvenih prepona, nego neka može slobodno raditi i uzeti na sebe odgovornost za svoju radnju.

Zlo bi se razumelo, kada bi neko ovo uzeo, za onu sebičnu ravnodušnost, po kojoj ljudi ne treba, da se jedno za drugo brinu i po kome bi se sreća naših bližnjih, nas samo u toliko ticala, u koliko ona zahvata i naše stvari. Nama je potrebno ne da se oslabimo, nego da

osnažimo svoju iskrenu radnju u korist drugih ljudi. Čovek može i drugačije, ne koristoljubivo upućivati druge na dobro, a ne samo batinom, bilo moralno, bilo fizički. Ja neću nikako da umanjujem dužnosti koje čovek ima prema samom sebi, one dolaze po važnosti za društvenim dužnostima. Svako vaspitanje ima zadatak, da neguje oboje uporedo. I samo vaspitanje, više izrađuje ubeđivanjem i nagovorom, nego silom, i kad je već prošlo, ono treba ostaviti ubeđivanju i nagovoru, da one uliju u čoveka dužnosti prema samom sebi. Ljudi su dužni jedno drugo pomagati, da mogu razlikovati dobro od zla, te da mogu jedno činiti, a drugoga se kloniti, oni treba, da se neprestano uzajamno pooštravaju, da svoju bolju prirodu vežbaju i osnažuju, da uprave svoje osećaje i težnje, umesto na nerazumne, na razumne, umesto na ponižavajuće, na uzdižuće predmete. Ali ni pojedinci, ni većina, nema prava propisivati zreloom čoveku, da se svojim životom, u koliko se to njegovog dobra tiče, ne služi kako mu je volja. Svako učestvuje najviše sam sobom u svome dobru i ovome se, (izuzimajući slučajeve lične privrženosti), ne da ni sravniti učešće, koje drugi u tome uzimaju; društvo ima prema njemu samo po nešto i neposredno učešća (u koliko se to ne tiče njegove radnje prema drugima) , tako da je i najprostiji čovek ili žena u onome, što se tiče svojih osećanja i okolnosti daleko uviđajnije nego iko drugi. Ako se društvo meša u one stvari, koje se samo njega tiču, pa mu nameće svoje suđenje i namere, onda se to mešanje može osloniti, samo na opšte navode, koji ipak mogu biti sasvim pogrešni, no i ako su prikladni, ono će ga na neki naročiti sjučaj primeniti ljudi, koji poznaju taj slučaj sasvim površno. Ličnost bi trebala da se na ovom polju sasvim odomaći. Naravno da, u uzajamnoj radnji ljudi, treba da ima opštih pravila, da svako zna, šta ima očekivati od drugih; ali u radnji, koja se nas samih tiče, treba da je naša ličnost samoj sebi gospodar. Drugi nas mogu potpomagati u našem suđenju i volji, mogu nam i nametati svoje savete i razloge ali pravi sudija, ostaje tek svako sam sebi. Mi možemo pogrešiti uz sve te savete i opomene, ali je to manje zlo, nego kada nas drugi primoraju na ono, što oni smatraju, da je za nas najbolje.

Ja neću, da kažem, da svojstva ili pogreške jedne ličnosti ne dotiču čuvstvo, što ga ima društvo prema njoj. To nije moguće, a to se i ne želi. Ali ko god ima vrlina, koje su mu od koristi, koje ga uzdižu, to je

zaslužio, da mu se drugi dive. On je tom bliži idealu o čovečanskom savršenstvu. Nema li on tog svojstva baš nikako, to će postići, nešto sasvim protivno. Ima neki stepen budalaštine i stepen onoga, što se (ako i ne najzgodnije) zove niskost ili bolest ukusa, koji ako i ne škodi onome, u koga je, ali je ipak prirodno, što će učiniti, da ga se ljudi nekako klone, a u najgorem slučaju i preziru. – A nije moguće, da tako ne oseća onaj, koji ima tome sasvim protivna svojstva. Neko može tako nešto raditi, bez da čini štetu drugome, da smo mi silom prinuđeni držati ga za ludu ili za nekakvo jako nisko stvorenje, pa nećemo li mu ukazati uslugu, ako fa u napred opomenemo na ovo naše mišljenje, koje mu zaista neće biti prijatno. Zaista, da bi bilo dobro ovako opominjati, ali samo počesće, nego što to dozvoljavaju pravila današnje učtivosti, činiti iskreno druge pažljivima na svoje greške, a da nas toga radi ne drže za nevaspitane i bezobrazne. Isto tako imamo prava, da našom radnjom ostvarimo svoje, o kome nepovoljno mnjenje, ne u cilju da mu ličnost ugušimo, nego samo, da svoju održimo. Mi ne moramo na primer sa njim da se družimo, imamo prava i kloniti ga se (ali nemamo hvaliti se time), jer imamo prava tražiti sebi društvo, koje nam je po volji. Mi imamo prava a može biti i dužnost nam je, opomenuti i druge, da ga se klone, ako mislimo, da će njegovo ponašanje moći škoditi onima, što se sa njim družu. Mi možemo, u svim uslugama, koje činimo, dragovoljno njemu pretpostavljati druge ljude, samo ne u onima, koje njega popravljaju. Eto, na sve te razne načine, može neko trpeti, teške kazne od drugih ljudi, za svoje rođene greške, ali on trpi ove kazne, samo u koliko su one, samo po sebi i prirodne posledice njegovih grešaka a ne za to, što drugi ljudi hoće namerno da ga kazne. Ko pokazuje, da je samovoljan i tvrdoglav, da ne može s umerenim sredstvima, da izađe na kraj, ko ne može da se uzdržava od škodljivih uživanja, ko je pohotljiv o trošku svog plemenitijeg čuvstva i mišljenja, taj mora pripravan biti na to, da će ga drugi ljudi manje poštovati i da će ga ne milije gledati; ali on nema prava, da se toga radi tuži, van ako nije u svojim društvenim odnošajima, nekim vanrednim vrlinama, zaslužio naklonost tih ljudi i tim e pridobio neko pravo, da sa njim blažije postupaju, nego što bi se to činilo, usled njegovih grehova protiv samog sebe.

I po tome ja držim, da li samo ovim nezgodama, koje idu uz nepovoljno

mišljenje drugih, treba kazniti nekoga, za ono ponašanje i onaj deo njegovog karaktera, koji se odnosi samo na njegovo dobro a ne na druge ljude. Sa radnjom, koja čini drugome štetu, treba sasvim drugačije postupiti. Ako vi zadirete u tuđa prava, ako činite nekom štetu, koju ne pravda vaše pravo, ako se ponašate neiskreno i dvolično prema drugome, ako se nepošteno i neplemenito služite vašim nadmoćjem, ako uzmičete sebično i tamo, gde bi trebalo da branite druge od štete – onda ste i zaslužili moralni ukor a u većim slučajevima i moralnu kaznu.

I nisu samo ove radnje, nego i pobude im nemoralne i mogu izazvati ukor, koji raste čak do prezrenja. Zverska ćud, zloća, zla namera, najgadnija od svih strasti zavist, neiskrenost, pretvaranje, naprasita ljutina i ogorčenje, koje nije srazmerno prema onome, što ga je izazvalo, gramzivost za vlašću i koristi o tuđem trošku, gordost, što uživa u poniženju drugih, sebičnost, kojoj je svoj trbuh najvažniji koja sva sumnjiva pitanja rešava u svoju korist; - sve su to moralni grehovi, koji sačinjavaju rđavi i prezritelni karakter. Na ove i ne liče one greške prema samom sebi, koje nisu upravo nemoralne i ma kako se daleko išlo u njima, ne mogu ipak biti rđavština. Neka su one dokaz i najveće budalaštine i najmanjeg ljudskog dostojanstva i samopoštovanja, ipak su samo onda moralno zle, kada narušavaju dužnosti, koje imamo prema drugima i kojih radi valja ličnost, da se stara za sebe. Ono, što se zove dužnost prema samom sebi, ne obavezuje nas prema društvu, samo ako po okolnostima ne sadrži u sebi i dužnost prema drugima. Dužnost prema samom sebi, kada u njoj ne razumemo samo mudrost, jeste poštovanje i razvijanje samog sebe i niko nije dužan davati o tome računa drugima, jer ljudska sreća ne traži da ko odgovara za to.

Nije to, da se samo po imenu razlikuje ono ne poštovanje, što se kome ukazuje s toga, što nema dovoljno pameti i ličnog dostojanstva, od onog preziranja, koje ga postiže, kada narušava prava drugih ljudi. Sasvim drugačije osećamo, drugačije se ponašamo prema onome, kada nam se neko ne dopada u stvarima, u kojima sebi pripisujemo da imamo prava, da ga ograničavamo, nego u onima, za koje znamo, da nemamo tog prava. Ne dopada li nam se, izjavimo mu svoje nezadovoljstvo i klonimo se tako ne mile nam ličnosti, kao što se klonimo kakve ne mile stvari, ali s toga još nikako nismo pozvani smetati mu u njegovom životu. Mi treba onda, da pomislimo, da on već trpi ili će trpeti kaznu za

svoju zabludu. Šta više, mi ćemo težiti, da mu pre ublažimo a ne pooštrimo ovu kaznu, izvešćemo ga na put, kojim će moći ne samo uklanjati se od zla, što poniče iz njegovog ponašanja, nego će se još i popraviti. Mi ga možemo sažaljevati, možemo se i odvrćati od njega, ali ne treba, da se ljutimo i ogorčimo na njega. Mi nećemo posturati sa njim, kao s neprijateljem društva, i možemo mu najviše učiniti, što ćemo ga ostaviti samom sebi; već ako ne budemo milostivi, pokažemo mu put, koji će mu pomoći. Sasvim je nešto drugo, ako se on ogrešio o pravila, kojih se morao pridržavati, u korist njegove sabraće, poledinih ljudi ili celine. Onda rđave posledice njegovog ponašanja, ne padaju samo na njega, nego i na druge, a društvo kao zaštitnik svih dvojih članova, mora mu to vratiti, mora učiniti, da trpi za to kaznu i mora se postarati, da ta kazna bude dovoljno stroga. U jednom slučaju, on se ogrešio ored našim sudom i mi smo pozvani ne samo, da mu sudimo, nego i da izvršimo svoju presudu, u drugome pak nismo pozvani, da mu učinimo drugo zlo, da ono, što ga slučajno donosi sobom sloboda, kojom mi svoje stvari uređujemo, i koju mi i njemu dopuštamo, da i on svoje uredi.

Mnogi neće dopustiti razliku, koju ovde označismo, među našim životom, kada se on tiče samo nas i kada se on na protiv tiče i drugih. Mogu li biti (zapitaće se) drugi sasvim ravnodušni prema jednom delu radnje, kag člana društva? Niko nije sasvim usamljen. Niko ne može učiniti ozbiljno i postojano neku štetu a da time ne ošteti u jedno sebi najbliže a često i udaljenije krugove. Proćerda li svoje imanje, to on škodi onima, koji su neposredno živeli od toga i umanjuje manje više materijalna sredstva celine. Upotrebi li on na zlo, svoja duševna i telesna svojstva, to će ne samo škoditi onima, kojima sreća zavisi od njega, nego će učiniti, da i sam postane nesposoban, da čini one usluge, koje je dužan činiti svojoj sabraći ili će im morati pasti na teret. Navikne li se na ovo, to će ono više nego išta oštetiti opšte dobro. Ako napokon neko svojim budalaštinama i gresima i ne čini drugima neposredne štete, ipak će (moglo bi se reći) davati rđav primer, i već i s toga je potrebno, silom ga prinuditi, da se sam umeri za ljubav onih, koje bi mogao svojim primerom pokvariti i na rđav put navesti. I kada bi moguće bilo (dodaće se dalje) ograničiti posledice rđavog vladanja, samo na grešnike i budale, sme li društvo i onda ostaviti same sebi one,

koji očito pokazuju, da su tome nesposobni? Kada decu i nezrele čuvamo od njih samih, nije li onda društvo dužno čuvati i zrelija lica, kad nisu u stanju da vladaju sobom? Ako kartanje, pijanstvo, neumerenost, lenjost i nečistoća, smeta sreći i usavšenju čoveka, isto tako kao i mnoge druge radnje, koje zakon kazni, zašto ne teži zakon, da i njih kazni, u koliko se to daje izvesti i u koliko je to probitačno po društvo? Pa javno mnjenje, zašto ono kao dopuna zakonu, ne vrši svoju silu nad ovim gresima, zašto ne kazni teškim kaznama one, koji im se odaju? Ovde nije razgovor (reklo bi se na dalje) o ograničavanju ličnosti, niti se smeta pokušavanju novih načina življenja. Samo one stvari treba preduprediti, koje se nisu odobravale, nego su se osuđivale, od kada je sveta i veka, i koje po iskustvu ne služe nikome na korist. Samo pošto prođe vremena i dobije se dovoljno iskustva, istom onda može neka umna i moralna istina važiti da stoji, s toga treba samo na to ići, da se potomstvo ne surva u onaj isti ponor, što je pretio još njegovim precima.

E dobro, ja sasvim dopuštam, da se šteta koju čini neko sam sebi, jako tiče njemu bliskih krugova, po njihovom učešću i njihovoj koristi, a u manjoj meri i samog društva. Ako ponašanje vodi tome, da ko god narušava neku izvesnu i jasnu dužnost prema drugom ili drugima, to onda ovaj slučaj ne spada više u one radnje, koje se tiču samo njega i potpada podf moralni ukor u pravom smislu reči. Ako na priliku neki čovek usled svoje neumerenosti i raskoša, ne može da plati svoje dugove, ali primio je na sebe moralnu odgovornost za porodicu, a ne može iz istih uzroka, da je izdržava i vaspitava, ono je pravo, da ga preziru, šta više zaslužio je i da ga kazne, ali samo zato, što je prenebregao svoju dužnost, prema svojim poveriteljima ili porodici, a nikako radi njegovog raskoša. Ako je on na pr. one iste svote, koje su po pravu pripadale poveriteljima ili porodici, uložio u neko ma i najkorisnije poduzeće, ipak je onoliko isto moralno kriv. Đorše Varnvel ubio je svoga strica, da pribavi time novac za svoju ljubavnicu, isto tako bi ga obesili, da je on to učinio u cilju, da s tim novcem započne kakvu radnju. To isto se dešava i u onim mnogobrojnim slučajevima, kada neko svojim rđavim navikama, zadaje brige svojoj porodici; on zaslužuje, da se ukori što nema srca, što je ne blagodaran, a on to zaslužuje i onda, kada se odaje onim navikama, koje po sebi nisu rđave, ali zadaju brige onima, koji žive sa njim, ili onima, koji po ličnoj

vezi zavise od njega. U opšte ko se ne obzire, na korist i osećaje drugih, bez da je na to primoran kakvom strogom dužnošću, ili obzirom na sebe samoga, spada samo zbog ovog neobzira pod moralni ukor, ali ne zbog pobuda, ili onih ličnih grešaka, koje su ga mogle na to navesti. Isto tako, ko god čini društveni prestup, ako svojim vladanjem učini sebe nesposobnim, da vrši neku dužnost, koju ima da vrši prema celini. Niko ne treba, da se kazni zbog pijanstva ali zaslužuje da se kazni zbog toga vojnik ili policijski činovnik, ako se opije za vreme, dok je na dužnosti. Koliko god je dakle u izgledu mogućnost izvesne štete ili po pojedinca ili po celo društvo, toliko put ne spada taj slučaj više u krug slobode, nego morala i zakona.

U onom slučaju pak, kada ko god čini samo neizvesnu ili moguću štetu, samo, ponašanjem koje ne prestupa neku izvesnu dužnost prema društvu, a ne čini štetu ni jednom drugom naročitom licu, društvo treba da otrpi ovakav prestup, za ljubav savršeniije čovečanske slobode. Kada bi zrele ljude trebali kazniti, što se ne brinu za sebe, onako kao što valja, ono bi ja onda voleo, da se oni kazne u korist njihove popravke, a da ne postanu time nesposobni, zalagati svoja svojstva u korist društva, u ime koristi, koju društvo i ne može imati prava da zahteva. Ne mogu u ovom sporu deliti mišljenje, da društvo ne treba da se služi drugim sredstvom, da opameti svoje slabije članove, nego samo da čeka, dok oni ne učine kakvu budalaštinu, pa da istog onda kazni zakonom i moralno. Društvo ima punu vlast nad nama, dokle gog se mi razvijamo, i ima kad, da pokuša, dok smo mi još deca ili maloletni, može li načiniti od nas zrele ljude. Živeće koleno može upravljati vaspitanjem i svim odnosima budućeg naraštaja, ono ga ne može do duše vaspitati, da bude premudro i predobro, jer je na žalost u tome i samo zaostalo i najplemenitiji napori ne rađaju uvek i najuspešnijim plodom – ali toliko može učiniti, da omladina bude isto tako valjana a u nečem i bolja, nego što su joj vaspitači. Dopusti li društvo, da mu mnogi članovi odrastu tako detinjasto, da na njih ne mogu imati upliva, ono neka društvo krivi sebe za posledice. Društvo neka se ne izgovara, da mu treba još više vlasti, da zapoveda i prinudi na poslušnost i u sasvim ličnim stvarima, gde je razumno i pravo, da sude oni, koji trpe i posledice toga; jer društvo ima u svojim rukama svo vaspitanje i ono nadmoćje, kojim se uobičajenim mnjenjem, može uticati na one, koji ne mogu da sude sami za sebe;

njega podupiru sve prirodne kazne, koje neizbežno postižu svakoga, ko izaziva nezadovoljstvo i preziranje svoje okoline. A van toga, ništa ne škodi više društvenom zaptu, nego kada čovek njega radi, koristi ona sredstva, koja ne pomažu. Ako ljudi, koje hoćemo da prinudimo da se urazume i umere, imaju iole snažan i nezavistan karakter, to će se oni svakako odupreti protiv ovoga nasilja. Niko od njih neće hteti da razume, da ga drugi ograničavaju, u onome što se njega tiče, sa onim istim pravom, sa kojim ga ograničavaju, da ne zadire u njihove stvari; i lako ćemo doći do toga, da će smatrati za smelog i odvažnog onoga, koji izlazi na megdan, protiv ovakve preotete vlasti i koji čini baš protivno, nego što ona nalaže, kao što vidimo na primer, da je u vreme Karla II prestroga moralna nestrpljivost, izazvala najveću nemoralnost.

Kažemo li, da je neophodno, da se društvo sačuva, od rđavih primera, grešnika i moralnih mekušaca, ono stoji, da rđav primer, a naročito kada se ne kazne oni, koji diraju u druge, može pokvariti dobre običaje. – Ali ovde govorimo samo o ponašanju, koje ne škodeći drugima, škodi samo onome, koji se tako ponaša i ja onda zaista ne vidim, zašto da se smatra, da je u ovom slučaju, primer više koristan, nego štetan, jer iznosi na vidik rđavo ponašanje i pokazuje, kako su mu posledice žalosne i ponižavajuće i kako navlače, ako su zaista zaslužile, najčešće ukor.

Najvažniji je razlog, koji se navodi protiv mešanja celine u čisto lične stvari, da se društvo uvek meša u njih neumesno i ne onako, kao što bi to trebalo. Javno mnjenje, t.j. mnjenje vladajuće većine, mada će često pogrešno ali će i još češće, umesno postupiti u pitanjima društvenog morala i dužnosti prema drugima; jer ono sudi u takvim pitanjima, samo po onome, što se njega tiče ili po načinu, kako bi ga se dotakla neka stvar, da je nešto dozvoljena. Gde pak mnjenje većine, daje zakone manjini i u pitanjima, koja se samo nas tiču, to ono može, toliko isto puta pogrešiti, koliko umesno učiniti; jer u takvim slučajevima, znači javno mnjenje u najboljem slučaju, samo mnjenje nekolicine, o onome, što je po druge korisno ili štetno; a često ne znači ni toliko; jer celina smatra se najvećom ravnodušnošću radosti onih, o kojima sudi, i pazi samo na svoje naklonosti. Ima ih mnogo, koji smatraju neko ponašanje, koje se njima ne dopada za svoju ličnu uvredu baš kao onaj revnitelj vere, koji je, kada su ga krivili, da ne poštuje religiozne osećaje drugih

ljudi, odgovorio, baš naprotiv, da oni vređaju njegove osećaje, držeći se svoje opake vere. Nema jednakosti u osećanju onoga, koji se nalazi uvređen s toga, što se mi držimo svoga mnjenja, kao što nije jednaka ni želja kradljivca, da ukrade jednu kesu novca, sa željom pravog gospodara te kese s novcem, koji želi da je zadrži za sebe. Da li mi se nešto dopada, to je isto toliko moja stvar, kao što je moje mnjenje ili kesa s novcem. Ne treba se baš naprezati, da čovek zamisli neku idealnu celinu, koja daje pojedincu slobodu u svim sumnjivim stvarima i zahteva, da se uzdržavaju onakvog načina življenja, koji je osudilo opšte iskustvo.

A da li je bilo ikad celine, koja je u svome suđenju, pazila na ove granice? Ili je li celina ikad uzimala u račun opšte iskustvo? Kada ona hoće, da se umeša u lične stvari, ne misli ni na šta drugo, nego na strahotu, kako se sme iko i usuditi, da oseća i radi drugačije, nego ona i devet desetina učitelja morala i filozofa, uzdižu ovo kao zahtev religije i mudrosti života. Oni uče da su stvari umesne, s toga što su umesne i što mi osećamo da su umesne. Oni nam kažu, da potražimo u svom umu i srcu pravila, koja nas obavezuju prema nama samima i prema drugima. A sirotom društvu i ne ostaje ništa drugo, nego da upotrebi ovu nauku, te da svoja lična osećanja, o onome, šta je dobro, šta li je zlo, ako se može saglasiti u tome, silom naturi i ostalome svetu. Zlo, koje ovde pokazasmo, ne postoji samo u teoriji, i čitaoci će iščekivati da im označimo pojedine slučajeve, u kojima je društvo našeg veka i naše zemlje (Engleske), dalo vrlo neumesno svojim sklonostima vid moralnih zakona. Ja ne pišem studije o zabludama današnjih osećaja i to se ne daje ovako kao primer. Ali uz sve to, neophodni su ipak primeri, da dokažem, da ovo načelo, koje sam postavio, ima ozbiljne praktične vrednosti, i da se ne trudim da ograničim uobražena zla. – Nije teško pokazati mnogobrojnim primerima, da je najopštija težnja čovečanstva da se granice tako zvane moralne policije, tako daleko razmaknu, da zadiru napokon bez sumnje i u prava lične slobode.

Pogledajmo na primer, da ljudi najviše samo s toga mrze ljude druge vere, što ovi nemaju, takve iste verozakonske običaje a posebno, ako im što vera podjednako ne zabranjuje. Da navedemo sasvim običan primer. Muamedanci ne mrze tako živo hrišćansku veru, ni običaje, koliko mrze to, što hrišćani jedu kmetinu. Nema stvari, koje bi hrišćani i

Evropljani više prezirali, nego što Muamedanci preziru ovaj način hrane. Prvo i prvo, to im je uvreda po njihov zakon, ali ova okolnost, još ne izjašnjava ni stepen ni način njihove mržnje; jer njihova vera zabranjuje im i vino, i muamedanci smatraju da onaj nema pravo koji ga pije, ali ga ipak ne preziru.

Ova njihova mržnja mesa “nečiste životinje”, priliči više onoj urođenoj nenaklonosti, koju izaziva pojam nečistoće, kad već jednom duboko prodre u osećanje, i kad oni, koji pogledom na njihove običaje, ni sami nisu čisti. Iz ovoga pojma ističe čuvstvo o nečistoći vere, koje je naročito živo u Inda. Pomislite sada na jedan narod, u kom bi Muslimani bili u većini i ne bi hteli nikako dopustiti, da se u njihovoj zemlji sme jesti svinjetina, a tome ima primera, u muslimanskim zemljama.^[1] Bi li se dala opravdati ovakva sila javnoga mnjenja? Ako ne bi, onda zašto ne bi ? Za ovakvu celinu bilo bi užasno, kada bi neko jeo svinjetinu. Ona je uverena da to mrzi i zabranjuje i Bog. Dakle, ova zabrana, ne bi se mogla nazvati verozakonsko gonjenje. Može biti da mu je izvor u veri, ali to nije gonjenje radi vere, jer vera ne primorava nikoga da jede krmetine. Jedini dakle razlog, sa koga bi ovo mogli pokuditi, jeste, da celina nema, da se meša u ukus i stvari pojedinih ljudi.

Da uzmemo jedan bliži primer. Većina Španjolaca smatra za opako i samome Bogu mrsko bezbožnjaštvo, poštovati Boga drugačije, nego što to propisuje rimska katolička vera, u Španiji zakon ni ne priznaje nikakvu drugu veru. U južnoj Evropi, smatraju narodi, da je ženidba popova ne samo ireligiozna, nego i ne čista, nepristojna i gadna. Šta kažu protestanti na to inače iskreno čuvstvo, i kad bi se pokušalo, da se i ne katolici prisile na ovo? Ali ako ljudi imaju pravo, da uzajamno ograničavaju svoju slobodu, i u onim stvarima, koje se ne tiču drugih ljudi, po kom bi onda razlogu mogli isključiti navedene slučajeve? Ko bi onda mogao zameriti ljudima, kada hoće da uguše sve ono, što smatraju, da je sramota i pred Bogom i pred ljudima? Nema takve lične nemoralnosti, koju bi nužnije bilo zabraniti, nego ugušiti one običaje, bar u očima onih ljudi, koji smatraju ove običaje za bezbožne; već ako ne delimo, mišljenje gohioca i ne tvrdimo, da mi možemo goniti druge jer imamo pravo, a oni da ne mogu nas goniti, jer nemaju pravo. Čuvajmo se i ne primajmo to načelo, jer kad bi se ono zaista primenilo, ponikla bi iz toga po nas najveća nepravda.

Možda će se navedenim primerima, premda neumesno prigovoriti, da se oni odnose na slučaje, koji se ne događaju među nama; da javno mnjenje u Engleskoj teško da će koga prinuditi, da se od nekih izvesnih jela uzdržava; da se ljudi neće mešati u to, kako ko Boga poštuje; da neće pitati da li se ko i kako ženi ili ne ženi. Da vidimo sada jedan primer ograničavanja u slobodi, za koji se neće moći reći da nije opasan. Gde su god puritanci dosta snažni bili, kao u Novoj Engleskoj i u Velikoj Britaniji za vremena republike, sada su veoma uspešno pokušavali, da uguše, ne samo sve javne, nego gotovo i sve privatne zabave, a naročito muziku, igranje, javne igre ili zabave i pozorišta. A i danas se još nalaze u ovoj zemlji ljudi, koji po svojim moralnim i religioznim pojmovima smatraju, da takva uveseljenja ne zaslužuju, da se trpe. Ovo je mišljenje najrasprostranjenije u srednjim staležima, a budući da po našim sadašnjim društvenim i državnim okolnostima, sve više i više raste upliv ovih staleža, zar se dakle ne može zamisliti, da će ljudi ovoga mišljenja, biti u budućnosti jednom u većini u zemaljskoj skupštini. Hoće li onda biti drugim staležima po volji, kada i u zabavama budu ograničavali, stroge Calviniste i metodiste po svojim moralnim i religioznim pojmovima? Neće li oni odrešno zahtevati, neka se ovi članovi zajednice, sa svojom dosadnom pobožnošću, brinu za svoje stvari? To isto dakle možemo zahtevati od svake zajednice, kada ona zabranjuje svima ono uživanje, koje ona sama smatra da je neumesno. Priznamo li jednom, da je ova težnja umesna, ono se ne možemo protiviti, da se ona i ne izvrši u duhu većine ili kakve druge vlasti, koja je snažna u zemlji; i u ovome slučaju, biće svako prinuđen, da se drži onih pojmova, koje su stvorili orvi naseljenici Nove Engleske o hrišćanskom društvu, kad bi ispalo za rukom da neka vera, koja njihovoj liči, opet zadobije svoju važnost, što se već više puta događalo sa verama, koje su se činile da izumiru.

Pomislimo na drugi slučaj, koji se može pre dogoditi, nego ovaj, što ga navedosmo. Bez sumnje je da društvo u novije doba, jako teži, da se organizuje na demokratski način, sa ili bez pomoći narodnih državnih ustanova. Neki tvrde da u onoj državi, gde je ova težnja najpotpunije ostvarena - - gde je i vlada i narod najdemokratskiji – t. j. u američkim savezanim državama, mišljenje većine (koja zamera svakome onom skupljem i više u oči padajućem načinu života, nego što

bi to ona mogla činiti), važi toliko, koliko kakav zakon protiv raskoša, i da u onim državama, svako ko je jako imućan, ne može uživati svoje bogatstvo a da ne pobudi time opšte negodovanje. Mada se zna, da oni, koji ovo pričaju, u mnogome i preteruju, ipak su ovi odnosi ne samo mogući, nego su po svoj prilici, posledice demokratskog čuvstva i onog pojma, koji kaže, da društvo ima prava, da zapoveda, kako će ko, da troši svoj prihod. Dodamo li ovome, da su jako rasprostrti i socijalistički nazori, to ćemo doći do toga, da će u očima većine biti sramota, imati malo više, nego što je obično imanje ili imati prihoda, koji ne dolazi od rada svojih ruku. Ovakvi su nazori u naše doba, jako rasprostrti u radničkom staležu i jako su na teretu svima, koji su odgovorni za ove nazore, a to će reći, samim članovima ovog radničkog staleža. Poznato je da rđavi radnici, koji su pak većina u raznim strukama zanata, odrešno smatraju, da rđav radnik treba, da je plaćen, kao i dobar i da nikome ne treba dozvoliti, da radi na komad ili da svojim većim trudom i većom veštinom, zasluži više, nego što bi drugi mogli zaslužiti bez toga. I Zaista oni sprečavaju moralno, a često i fizičko, da veštiji radnik ne dobije, za korisniji posao veću nagradu, niti da više nagrađuje gospodar, koji dale raditi. Ako celini pristoji pravo, da sudi u privatnim stvarima, ono ja ne uviđam, zašto bi uzeli ovo nazlo, rđavim radnicima, ili zašto bi iki zamerao svojoj celini, što ona ostvaruje onakvu vlast, nad njegovom ličnom radnjom, koju uopšte izvršuje velika celina, nad pojedinim ljudima.

Ta šta ćemo vazdan da izmišljamo primere, kad evo se zaista pred našim očima događaju prilike, da se na silu ograničava sloboda privatnog života, da se preti onim što će se i ispuniti. Pojavljuju se mnjenja, da celini pripada pravo, da zabrani zakonom ne samo ono, što joj se čini da nije umesno, nego, da bi pronašla ono što je neumesno, može braniti ono što i sama zna, da ne može ništa škoditi.

Pod imenom, da se sačuva od neumerenosti, zabranjeno je narodu, jedne engleske naseobine i gotovo u polovini saveznih država, da ne sme piti jaka pića. Van u slučaju bolesti, pa mu to lekar propiše; i zaista zabraniti da se ne prodaje, znači toliko isto, koliko zabraniti da se ne uživa. Mada se ovaj zakon nije nikako mogao izvesti, pa se posle opet morao ukinuti, u svim državama i u onoj, što ga je prva usvojila, ipak ima i u Engleskoj tako zvanih čovekoljubaca, koji se trude i revnosno

prikupljaju pristalice, da bi se i u našoj zemlji doneo takav zakon. Društvo « Zadruga « koje se u to ime skupilo, čuveno je sa prepiske, koju je vodio tajnik, sa jednim od onih retkih državnika, koji smatraju, da politička uverenja treba da se osnivaju na načelima. Učešće Lorda Stanleja u ovoj prepisci, uvećalo je nadu mnogih ljudi, koji u ovome računaju na njega, koji dobro znaju kako su retke vrline, koje je on pokazao u javnom radu, među onima, koji igraju glavnu ulogu u javnom životu. Tajnik « Zadruga « koji bi « jako sažaljeva, kada bi se usvojilo svako ovo načelo, koje bi moglo pravdati, netrpljivo revnovanje u veri i strast gonjenja », pokušava da pokaže « onu široku neprelaznu ogradu », koja deli ovakva načela od načela udruživanja. « Sve ovo « - kaže – što se odnosi na « mišljenje, mnjenje i savest, stoji po tom mišljenju van delokruga zakonodavstva; ono pak, što se odnosi na « društvene radnje, običaje, odnose, sve ono, što ne potpada, pod vlast pojedinca, nego pod vlast, prenešenu na državu – sve to spada u delokrug zakonodavstva». On ne spominje ovde neku treću vrstu, koja se razlikuje i od jedne i od druge, a to će reći radnje i običaje, koje se ne odnose na društvo, nego na pojedinca, mada uživanje jakih pića spada u ovu vrstu.

Istina je, da je prodavanje jakih pića trgovina a trgovina je društvena radnja. Ali ograničenje, na koje se mi žalimo, ne odnosi se na prodavca, nego na kupca i potrošača, i po čemu država sprečava da ne može nabaviti vina, postiže ono isto, kao kada bi mu zabranila, da ne pije vina. Ali pomenuti tajnik kaže: « kao građanin tražim sebi prava, da mogu prizvati zakon, u svakom onom slučaju, gde mi moja društvena prava, narušavaju drugi ljudi, svojim društvenim radnjama.»

Pa sad, da vidimo, šta on razume pod tim « društvenim pravima?» « Ako išta – kaže on – narušava moja društvena prava, to ih zacemento narušava trgovina sa jakim pićem. Ona narušava moje osnovno pravo bezbednosti, jer ona gradi i pobuđuje neprestane nemire u društvu. Ona narušava moje pravo jednakosti, jer ona vuče korist, stvarajući jade a na me udaraju prirez, da olakšam tim jadima. Ona mi smeta u mome pravu, da se slobodno razvijam i moralno i duhovno, stavljajući mi na put opasnosti i slabeći i demoralizujući društvo, od koga ja imam prava, da zahtevam uzajamnu pomoć i potporu.» Ovakva teorija « društvenih prava », još nije nikad izašla na videlo, jer ona pretpostavlja, da svakom

pojedinu pripada neograničeno društveno pravo, da od drugoga može zahtevati da radi onako kako treba; dalje, ko iole drugačije radi, da odmah time narušava moje društveno pravo, i daje mi prava, i da mogu tražiti od zakonodavstva da ukloni ovo narušavanje. – Ovo užasno načelo opasnije je, nego bilo kakvo ograničavanje slobode, jer nema narušavanja slobode, koje ovo načelo ne može opravdati, ono ne priznaje prava na bilo koju slobodu, izuzev možda, da svako u sebi može imati svoje mnjenje, bez da ga ikada sme izjaviti. Jer čim neko izusti ono mnjenje, koje ja smatram da je opasno, takav mi narušava sva ona « društvena prava » koja mi priznaje društvo « Zadruga ». Po ovoj nauci ljudi mogu zaista uticati uzajamno, na svoje moralno, umno, čak šta više i telesno usavršavanje, svaki čovek može po svojim pojmovima opredeljavati ovo uticanje.

Ima još jedan znatan primer, kako je ne pravo ograničena lična sloboda, taj primer ne preči, već je davno ispunjen a to je naredba, da svake sedmice, je jedan dan praznik. Bez sumnje je uzdržavanje, u jednom danu od svakih običnih poslova vrlo dobar običaj, ako to samo dopuštaju potrebe života i ovaj običaj ne veže po veri nikoga osim Jevreja. Premda se ovaj običaj, ne može uvesti u život, a da se uopšte ne saglase u tome svi radnici t. j. ako će jedni tog dana raditi, pa će time i druge prinuditi da rade; onda se može dozvoliti i u pravu je, da zakon garantuje svakom, da će se i drugi držati ovoga običaja, te da zabrani na neki izvesni dan veće radnje. Ali ovo pravo, koje se osniva na onoj neposrednoj koristi drugih, koju oni imaju otud, što se svi drže ovog običaja, ne može se rasprostrti i na one proizvoljne radnje, koje je neko sebi izabrao, da prekрати dangubu, niti se mogu po njemu zabraniti zabave. Istina je da neki moraju raditi, ako hoće drugi da se zabavljaju, ali ta zabava, da ne kažemo nužni odmor, mnogi ljudi, vredi da za nju rade njih nekoliko, pretpostavljajući, da im je po volji, hoće li raditi ili ne. Radnici nemaju pravo kada kažu, kad bi svi i nedeljom radili, dobijali bi platu umesto za sedam, samo za šest dana; ali sve dotle dokle se većinom, ne rade taj dan mnogi poslovi, zasluđuje ono malo njih, koji taj dan rade za zabavu drugih ljudi, odnosno veću nagradu, i niko ne može naterati da rade ako im je draži odmor, od dobiti u novcu. Treba li ovome pomoći, to bi se pomoglo time, što bi se za ovu naročitu vrstu ljudi, odredio neki drugi dan u sedmici kao praznik. Ograničavanje

zabava prilikom praznika, može se jedino braniti s razlogom, da su one protiv verozakona; uzme li zakonodavstvo ovo za povod, onda se ja tome najžešće protivim. « Deorum injuriae diis curae .» Trebalo bi dakle dokazati, da je ili društvo ili njegov zamenik, dobio punomoć s neba, da može njime kazniti uvrede protiv svevišnjeg, ako ujedno one ne vređaju naše bližnje. Onaj pojam, po kome je čoveku u dužnosti, da i drugi budu pobožni, bio je osnov, svim doskorašnjim gonjenjima radi vere, i kada bi se usvojio, opravdao bi sasvim to gonjenje. I ako ono osećanje, koje teži tome, da se zabrani nedeljom putovati na železnicama da se taj dan zatvore muzeji i druge takve stvari, nije tako ne milostivo, kao gonjenje u staro vreme, ipak je poniklo iz jednog istog osnova. Mi ne trpimo nikako, one radnje drugih ljudi, koje im dopušta njihova vera, s toga, što i nama naša vera zabranjuje. Mi verujemo, da Bog ne samo prezire ono, što rade nevernici, nego krivi s njima zajedno i nas, ako im dopuštamo da to rade.

Ne mogu propustiti, da pored ovih primera, malouvažavanja ljudske slobode, ne spomenem, onaj netrpiljivi, i strašću gonjenja, zaražen način govora, kojim se služi engleska štampa, kad god joj se pruži prilika, da govori o vanrednim pojavama mormonstva. Moglo bi se mnogo govoriti, o ovom iznenadnom i poučnom fakti; dalo bi se dokazati, da je ovo novo otkrovenje i na njemu osnovana vera, porod očevidne prevare; da tu veru podupire svetinja vanrednih svojstava, njenog osnivača; da je veruju stotinama hiljada ljudi, i da je ona veza jednog društva, u dobu novina, železnica i električnih brzova. Ali ovde nam je stalo, samo do fakta, da ova vera, kao i druge i bolje vere, ima svoje mučenike; da je svetina ubila njenog proroka i osnivača; da su radi nje mnogi lišeni života, ovom istom nezakonskom silom; da su sve njene pristalice, proterane iz svoje otadžbine; i da, pošto su oterani daleko u neku pustinju, ima njih mnogo u ovoj zemlji koji smatraju, da je pravo « samo što nije probitačno», da se pošalje vojska, te da ih silom prisili, da žive, po mnjenju drugih ljudi. Povod ovoj zlovolji je, što prelazi granice religiozne trpljivosti, naročito to, što mormonska vera propisuje, držanje mnogih žena. To se gleda kroz prste Muamedancima, Indusima i Kinezima, ali potstiče neodoljivu mržnju, koji govore engleski i koji hoće da važe, kao neka vrsta hrišćana. Niko ne može više od mene, osuđivati tu ustanovu Mormona, ja je osuđujem zbog mnogih razloga,

prvo, što ova ustanova mnogoženstva, ne samo da se ne oslanja na načelo slobode, nego ga i narušava, jer ovim načinom se u lance okiva jedna polovina društva, a druga se razrešava od uzajamnih dužnosti. Ali ipak ne treba, da zaboravimo, da žene, koje ovo po najviše tišti, isto tako ulaze u ovaj odnos, kao što ulaze, u ma koji drugi vid braka.

I ma kako nam se čudno svidela ova stvar, ona se može sasvim protumačiti, iz pojmova i običaja, koji vladaju u svetu, po kojima žene tako uviđaju, da im je neophodno potrebno da se udaju; da mnoge žene više vole da budu žene, pa i među mnogima, nego da se nikako ne udaju. Niko i ne zahteva da se i u drugim zemljama priznaju ovakvi brakovi, ili da se i jedan deo žitelja, za ljubav mormonskoj veri, razreši od postojećih zakona. Ali ako ljudi različitog mišljenja (ovde mormoni) čine tolike žrtve neprijateljskim čuvstvima svojih bližnjih, te napuštaju predele, gde im se vera ne priznaje, pa se nastanjuju u onoj udaljenoj zemlji, koju su sami prvi odabrali; to onda nema nikakvog prava osim surove sile, koje bi im moglo smetati, da oni tamo ne žive, po zakonima, kao što im je volja, dokle god oni ne uznemiravaju svoje susede, i dokle dopuštaju, da se svaki onaj, kome se njihov život, ne dopada; može slobodno seliti gde hoće. Jedam vrlo zaslužan noviji spisatelj, predlaže protiv ove mnogoženate zadruga, do duše, ne krstonosnu vojnu, već pohod civilizacije, da bi se učinio kraj, ovome stanju, koje je po njegovom mišljenju, korak u nazad u obrazovanosti. I ja mislim ovo poslednje, ali ne uviđam, da pristoji jednoj zajednici pravo, da prisili drugu na obrazovanost. Dok oni, koji stradaju od loših zakona, ne pozovu u pomoć druge zajednice, smatram, da dotle treći, kojih se to ne tiče, se ne smeju u to mešati, ni tražiti, da se uništi stanje, sa kojim su oni, kojih se to ne tiče zadovoljni, samo zato, što se ono čini, sramotno ljudima, koji žive nekoliko hiljada milja udaljeni i kojih se to ništa ne tiče.

Neka ti ljudi pošalju tamo propovednike, neka upotrebe svako pošteno sredstvo (ovamo ne spada zabrana vere), da stanu na put rasprostiranju takvih nauka, u svom rođenom narodu. Pošto je obrazovanost mogla nadvladati varvarstvo, dok je ono vladalo svetom, čini mi se, da je preteran onaj strah, da će varvarstvo koje je dovoljno savladano, opet oživeti i obrazovanost ugušiti. Ova obrazovanost, koja bi na ovaj način podlegla svom pobeđenom neprijatelju, mora da je već toliko pala, da nisu u stanju a i neće, ni njeni sveštenici, ni učitelji da je

brane. Ako stvar ovako stoji, ono je bolje, da što pre pripadne takva obrazovanost, jer će neprestano biti sve gora, dok je napokon ne razruše i ponovo podmlade (kao zapadnu rimsku državu), drugi snažni varvari.

Beleške

^ Ovo dokazuje slučaj sa Parsima u Bombaju. Kada je ovo vredno i poduzetno pleme, naslednici persijski vatropoklonika; bežalo od kalifa iz svoje domovine i došlo u zapadnu Indiju, primili su ga i trpeli indijski kneževi pod uslovom, da ne smeju jesti govedine. Kada su kasnije muslimani osvojili ovaj predeo, priznali su da će i oni trpeti Parze, samo tako, ako neće jesti krmetine. I što su nekada morali činiti, to sada čine iz običaja, jer Parzi preziru i dan danas i govedinu i krmetinu. Mada im njihova vera ne zapoveda, ipak se po neka navika osnažila i uobičajila u celom plemenu, a na istoku je običaj ujedno i vera.

GLAVA PETA

PRIMENE

Morali bi, još mnogo opširnije razviti načela, koja smo ispitali, pre nego što bi ih mogli uzeti za osnov, daljem ispitivanju; pre nego što bi, sa izgledom da ćemo uspeti, mogli ih primeniti, na ravne grane politike i nauke o moralu. Ovih nekoliko primedbi, što mislim, da učinim na pojedina pitanja, više će rasvetliti načela, nego što će pokazati krajnje posledice. Ja ovde ne pokazujem primene, nego pokazujem samo primere od primena, koji treba jasnije da pokažu smisao i granice ona dva načela, na kojima se sastoji nauka ovog spisa; treba da pripomognu, da se može lakše presuditi, kada se rešava, neko od ova dva načela, treba primeniti u sumnjivim slučajevima.

Ta načela su ova, prvo: pojedinac, nije odgovoran društvu, za one svoje radnje, koje se ne tiču nikog drugog, osim njega samog. Društvo ima prava da izjavi svoj ukor prema ovoj radnji, savetom, poukom i ubeđivanjem, ili ako smatra za nužno izbegavanjem ovih ljudi. – A drugo: pojedinac odgovoran je za ove radnje, koje čine drugima štete, i može se radi toga, podvrći društvenim ili zakonskim kaznama, u koliko društvo smatra, da su joj jedne ili druge, nužne za svoju odbranu.

Pre svega ne smemo pretpostaviti, pošto opštećivanje tuđih interesa ili mogućnost toga oštećenja, pravda uticanje društva; da je to mešanje u svakom slučaju i opravdano. Ima slučajeva, gde pojedini, idući za svojim ciljem, po nuždi i s pravom, čini neprilike ili štete drugima, ili im osuđuje korist, kojoj su se razumno mogli nadati. Ovakvo sudaranje ličnih koristi, potiče iz loših društvenih ustanova, i ne da se izbeći, sve dok traju ove ustanove, a neke se ne bi mogle ukloniti nikakvim uredbama.

Ko god u nekoj veoma obrađenoj struci ili nekom ispitu, pobedi svoje takmičare u stvari, koju su oboje podjednako želeli postići; koristi se iz štete uzaludnog napora i prevarene nade svojih takmičara. Ali svako dopušta, da je po opšti interes čovečanstva, mnogo bolje, ako se ljudi u svojim težnjama, na mogu zaplašiti, ovakvim posledicama. To će reći drugim rečima: društvo ne daje, ni zakonita ni moralna prava, u naknadu takmičarima, koji su se prevarili, i pretrpeli štetu u takmičenju, i drži, da mu samo onda pripada, da se umeša, kada se upotrebljavaju

sredstva, koja su protiv opšteg interesa – kada se dakle upotrebljava lukavstvo, varanje i nasilje.

Kao što rekosmo, trgovina je društvena radnja. Ko uzme da prodaje ma kakvu robu, time se dotiče koristi drugih ljudi ili u opšte koristi celine. Njegovo vladanje potpada dakle pod sud društva. Po ovome dakle smatrala su vlade, za svoju dužnost, da opredele u svim najvažnijim slučajevima cene, i da propišu zanatima kako da se razvijaju. U naše doba, ma i posle žestoke borbe, prodrlo je uverenje, da se jeftina i kvalitetna roba, najbolje može postići ako su proizvođači i prodavci potpuno slobodni; ne ograničeni ničim drugim, osim time što se i kupcima ostavlja sloboda, da sebi mogu nabavljati ono, što im je potrebno, tamo gde žele. To je tako zvana nauka o slobodnoj trgovini, koja do duše ne izvire iz istih načela, koje razvismo u ovoj knjizi o ličnoj slobodi, ali se oslanja na tako isti jak temelj. – Ograničavanje trgovine ili proizvodnje u ime trgovanja, nije drugo, do ograničavanje slobode, i po tome je od štete; ali ovo ograničavanje, odnosi se samo na one radnje koje društvo ima prava, da ograničava, i koje su samo s toga neumesne, što ne uspevaju onako, kao što bi trebale da uspevaju. Budući da nauka o slobodi trgovine, ne sadrži u sebi načelo lične slobode, to se ono ne da primeniti, ni u onim pitanjima koja prelaze granice ove nauke na pr. u koliko je nužno javno bditi, da se stane na put varanju, koje poniče na lažnim drugačijim robama; u koliko se mogu primorati fabrikanti, da zgodnim merama obezbede zdravlje onih radnika, koji rade opasne zanate. U ovim pitanjima možemo uzeti slobodu u račun, samo u toliko, u koliko je pri inače jednakim okolnostima, uvek bolje osloniti se na ljude, nego bditi nad njima. Ne da se u načelu poricati, da ih ne smemo u ime ovog cilja ograničavati. S druge strane pak, ima pitanja u ograničavanju trgovine, koje spadaju sasvim u krug načela slobode, tako na pr. pomenuti zakon o prodavanju jakih pića u državi Meni, sprečavanje uvoza afijuma u Kinu, ograničavanje prodaje otrova; u kratko, gde god se društvo umeša, da stane na put ili da oteža nabavku nekog dobra. Ovo ograničavanje štetno je, ne kao ograničavanje proizvođača ili prodavca, već kao ograničavanje slobode kupca.

Jedan od ovih primera, a to je prodavanje otrova, izaziva novo pitanje, t. j. : koje su granice vlasti policije, ili koliko se može ograničiti s pravom

sloboda pojedinca, da se preduhitri zločin i nesreće? Nema sumnje da je zadatak vlade da uzme mere koje će preduhitriti zločin, a za tim, da pronade i da kazni taj zločin. Ipak vlada, može mnogo lakše zloupotребiti ovo svoje pravo preduhitravanja, nego pravo kažnjavanja; jer gotovo svaki deo čovečje slobodne radnje, može se tako pretpostaviti, kao da potpomaže ovo ili ono kažnjivo delo. A pored svega ovoga, ako neka javna vlast ili čak i privatno lice primeti, da se neko zaista sprema da učini zločin, ono ne sme mirno gledati, dok se to čini već može se umešati, i zločin sprečiti. Kada ljudi ne bi kupovali otrov ni za šta drugo, već da njime otruju nekog, ono bi onda pravo bilo, što je pravljenje i prodavanje zabranjeno. Ali otrov se upotrebljava ne samo u neškodljivom, već i u korisnom cilju, i zabrana koja ograničava orvi slučaj, škodi u jedno i drugom slučaju.

Kao što već rekosmo, javna vlast, ima da nas brani i od nesrećnih slučajeva. Ako neki činovnik ili bilo ko drugi vidi čoveka, da ovaj hoće da stane na trošni most, a nema vremena, da ga opomene na opasnost, mogu ga šćepati i zaustaviti, bez da su time narušili njegovu slobodu; jer imati slobode, znači raditi ono, što se želi, a taj čovek ne želi, da padne u reku. Ali tamo gde nema očevidne i izvesne opasnosti, već je samo izgled na nju, tu samo dotično lice može presuditi pobude, sa kojih će se on izložiti toj opsnosti: dakle u ovom slučaju (ako to lice nije dete, ili je u ludilu, ili je u takvom stanju da ne može zrelo rasuditi) može se samo učiniti pažljivim na opasnost, koja mu pretili, ali se ne sme, silom mu stati na put. Ovo umovanje primenimo, na prodaju otrova, to onda možemo označiti, neko od uređivanja te prodaje, odgovara našem načelu. N. pr. ovo predostrožno pravilo, da se na otrovnu stvar napiše, sa velikim slovima da je otrovna, može se navesti, bez da se time škodi, ičijoj slobodi, jer kupac svakako želi, da prepozna otrovno svojstvo robe koju kupuje. Ali zahtevati, da kupac u svakom naročitom slučaju, donese lekarski dokaz, kada kupuje otrov i u nedužnom cilju; bilo bi nemoguće ili veoma skupo.

Po mom mnjenju, jedini i pravi put bio bi, kojim bi se mogla preduhitriti zločinstva otrovom – a da se ne ograniči sloboda, onih ljudi koji kupuju otrov u druge ciljeve – kada bi se potrudili za, kao što Bentam zgodno kaže « u napred opredeljene dokaze.» Sve znaju šta ovo pri ugovorima znači. Običaj je a i umesno je, da zakon zahteva pri sklapanju ugovora,

ako se želi da važe, neke izvesne forme kao na pr. potpis, svedoke, a to je s toga; da bi iz tog ugovora bilo dokaza da je ugovor zaista sklopljen; i da nije bilo okolnosti, koje da su se doznale, bi učinile, da ugovor ne važi po zakonu.

Ovo se radi radi toga da bi se što više otežalo sklapanje providnih ugovora ili ugovora u onim okolnostima, po kojima se zna za njih, ugovor ne bi mogao važiti. Na ovakve predostrožne mere, mogli bi ljude prisiliti, u prodavanju onih stvari, koje mogu dati povod nekom zločinu. Moglo bi se od prodavca zahtevati, da u svoju knjigu upiše, vreme kada je prodao stvar, ime i adresu kupca, vrstu i količinu robe; kupca bi mogao pitati za šta mu je roba potrebna, i zapisati njegov odgovor u istu knjigu. Tamo gde nema lekarskih propisa, moglo bi se zahtevati da toj prodaji prisustvuje neko treći, kao svedok, da bi mogao protiv kupca svedočiti, ako bi podozrevanju bilo povoda, da je otrov kupljen u cilju nekog zločina. Ovi propisi ne bi smetali nabavci takvih stvari ali bi svakako preduhitрили, da se one ne koriste u zločine, bez da ostanu ne kažnjeni.

Prividno pravo društva, da otkloni zločine preduhitujućim merama, ograničava svakako i ono načelo, po kome radnje, koje se odnose samo na svoju ličnost, se ne smeju preduhitriti ni kazniti. Tako se na pr. u redovnim slučajevima, zakonodavstvo ne sme umešati pri pijanstvu, ali ipak smatram, da je sasvim opravdano, da ona lica, koja su već jednom u pijanstvu drugima učinila neko dokazano nasilje, treba da trpe ograničenje zakonom, koje se odnosi samo na njihovu ličnost, treba da se kazne, ako se još jednom opiju, i u tom stanju, opet učine neki prestup; ono neka kazna, koja valja radi toga, i da postigne, bude još strožija. Pijanstvo kod onih lica, koja pijanstvo smatraju, da druge napadaju silom, zločin je protiv drugih ljudi. Tako se i onaj čovek, kome neće da se radi, ne može radi toga zakonom kazniti, a da mu se time ne učini nasilje, izuzevši ljude, koji uživaju javnu potporu, ili su svojim neradom, prekršili neki ugovor. Ako neko od nerada ili drugog uzroka, koje je mogao otkloniti, prenebregne dužnosti, koje ima drugima, na pr. da se stara za svoju decu, ne može se reći, da mu se čini nasilje, kada nemajući drugog puta, prisile ga da radi, te da ispunjava svoje dužnosti. Tako ima dalje radnji, koje ne bi valjalo zakonom zabraniti, dok one

neposredno škode onome, koji ih čini; koje pak čim se javno učine, vređaju svako moralno čuvstvo, čime spadaju odmah u prestupe, protiv drugih ljudi, i s pravom se mogu zabraniti. U tu vrstu ide na pr. vređanje stida, koje nećemo dalje da razvijamo, jer se samo posredno dotiče našeg predmeta; tako je želeti, da se iznose na javnost, mnoge druge radnje, koje po sebi nisu, a niko ih ne smatra za škodljive.

Ovde se pojavljuje neko drugo pitanje, na koje treba da odgovorimo, po ovim razloženim načelima. Uzmimo na priliku neku radnju, koju društvo ne odobrava, ali joj iz poštovanja prema slobodi, ne staje ni na put niti je kazni, jer posledice njene padaju na onoga, koji je radi. Pitamo, je li ono, što je slobodno onome, koji je prvi počeo tu radnju, , po tome slobodno i drugima savetovati i na to i navoditi? Ovo je pitanje prilično teško.

Slučaj, gde ko god draži druge, da učine neko delo, ne spada po sve u vrstu onih radnji, koje se samo nas samih tiču. Drugome dati savet, ili navesti ga nešto učini, to je društvena radnja, i čini se, da društvo treba na nju, da motri, kao uopšte i na druge društvene radnje. Ali ako bolje razmislimo promenićemo ovo prvo mišljenje, i primetićemo da se, mada ovaj slučaj i ne spada u krug lične slobode, mogu ovde primeniti oni isti razlozi, na kojima počiva bačelo lične slobode. Ako se ljudima dopušta, da rade sve ono, što se njih samih tiče, po svojoj volji i na svoju odgovornost; ono je po tome nužno da im je slobodno, da se posavetuju, šta će i kako će da rade, da izmenjaju, i uzajamno saopšte o tome svoja mnjenja i nazore. Što je slobodno raditi, slobodno je i savetovati. Samo se onda dovodi pitanje u sumnju, ako savetnik ide na to, da svojim savetom pribavi neku ličnu korist; ako se, da bi mogao živeti i koristiti se, trudi, da potpomaže one stvari, koje društvo i država smatra, kao neko zlo. E, onda je naravno, da se pitanje zapliće, a zaplet je, što tu onda poniče neka vrsta ljudi, kojima su koristi protivne onome, što mi zovemo opštim blagom, i koji žive iz narušavanja ovog opšteg blaga. Da li je ovde opravdano mešanje ili ne? Na pr. blud i kockanje moraju se trpeti, ali da li je slobodno, da neko drži kuću bludnica ili kockarnice? Ovo pitanje spada u pitanja, koja leže tamo, gde se dele dva načela i tako se ne može na prvi pogled rešiti, u koje, od ta dva načela da ih uvrstimo. Mogu se navoditi razlozi za jedno i za drugo. Da neko dokaže da treba takve stvari, da se dopuste i trpe, mislio bi ovako: neki inače dopušten posao ne postaje time kažnjiv, što ga čovek radi

kao zanat, živi i koristi se od njega; posao mora biti ili sasvim zabranjen, ili sasvim dozvoljen; ako su istinita načela, koja do skoro branismo, onda društvo, kao društvo, nema prava, da izjavi da je štetno ono, što se tiče samo pojedinca i tako isto treba, da jednom čoveku slobodno, da nagovor, kao što je drugom slobodno da odvrća. Protiv ovoga može se pak navoditi, ako društvo i država i nemaju prava, da propisuju, da li je neka radnja, dobra ili zla, u koliko se ona tiče koristi pojedinca; ali da na svaki način imaju prava, ako smatraju, da je radnja zla, da uzmu da je ovo sporno pitanje.

Pretpostavljajući i ovo, čine umesno, što se trude, da preduprede sebični upliv onakvih savetnika, koji očitom pristrasnošću, idu za svojom korišću, i kojima jednostrana korist, leži baš na onoj strani, koju država smatra za neumesnu. Moglo bi se i to navoditi, da se ne bi ništa izgubilo, da ne bi nikakvo dobro propalo, kada bi se stvari tako uradile, da svako može braniti, bilo sad po svojoj dobroj ili ne pametnoj uviđajnosti i da ga se, koliko je god moguće, ne dotiču majstorije onih lica, koja hoće da utiču na njegove naklonosti, po svojoj sebičnoj koristi. Tako dakle (navodilo bi se dalje) i ako se nikako ne mogu opravdati naredbe, koje se odnose na kockanje – mada se nikome ne može uzeti pravo, da se kocka u svojoj ili tuđoj kući ili na drugom mestu, koje je sagrađeno o zajedničkom trošku i otvoreno samo članovima i gostima – ipak treba zabraniti javne kockarnice. Istina je, da ova zabrana ne vredi mnogo, i ma koliko, da ima samovolje policija, kockarnice će postojati pod raznim izgovorom, već se mogu primorati, da teraju svoje, skriveno i u potaji, da ih niko ne sazna, osim onaj koji ih namerno traži; to treba, da je dosta društvu. Priznajemo, da nas ovo umovanje mnogo ubeđuje. Neću da rešavam da li je pravda dovoljno onu moralnu protivnost, što se uvek događa, kada se kazni pomoćnik, a gleda kroz prste glavnom činiocu; zatvarajući i kažnjavajući na pr. podvodnika i gazdu kockarnice a ne dirajući bludnog sina i kockara. Ne bi valjalo dakle, po ovim razlozima nikako ograničavati obične poslove prodaje i kupovine. Skoro svaka stvar, koja se kupuje i prodaje, može se previše upotrebljavati i prodavcu je u koristi, da umnožava ovo neumereno upotrebljavanje; ali na osnovu ovoga ne možemo braniti na pr. zakon države Men, jer onaj stalež, koji prodaje jaka pića, mada učestvuje u neumerenosti, kojom se ta pića piju, ipak olakšava nabavku tih pića za umerenu potrebu. Korist

ovih trgovaca, u unapređivanju neumerenosti, svakako je veliko zlo, i pravda državu, što ona ograničava i traži neke garancije, a da je to nepravda, bio bi joj postupak, nepravedno zadiranje u slobodu.

Pojavljuje se još i ovo pitanje, da li država, kada ne zabranjuje, da oteža događanje one radnje, za koju smatra, da škodi onome, koji je radi; da li da na pr. ne preduzme neke mere da podigne cenu sredstvima za opijanje, ili da oteža njihovu nabavku, ograničavajući broj onih mesta, na kojima se prodaju? Pri odgovoru na ovo pitanje, moramo se, kao što to biva gotovo kod svih praktičnih pitanja, obazreti, na neke merodavne okolnosti. Udarati porez na jaka pića, samo da se oteža njihova nabavka, takva je mera koja se ne razlikuje mnogo od konačne zabrane pića, i samo bi se onda dalo opravdati, kada bi se dala opravdati konačna zabrana. Svako povećanje troškova, toliko je kao i zabrana, za one, koji ne mogu da podmire te troškove, a kazna za uživanje po one, koji mogu da podmire te troškove. Ako smo jednom ispunili naše zakonite i moralne dužnosti, i prema državi i prema pojedincima, ono je stvar naše ličnosti, i ostaje nam na volju, šta ćemo uživati i kako ćemo trošiti naše prihode. Po ovome umovanju, činiće se na prvi pogled, da je neumesno udaranje poreza na jaka pića, jer ono opterećuje prihod. Ali ne smemo zaboraviti, da se ovo oporezivanje ne da mimoići, sa državnog gledišta, i da u mnogim državama treba, da veći deo poreznih prihoda utiče iz neposrednih poreza; država je dakle primorana udariti porez na uživanje i utrošak nekih stvari, a po tome neka lica i ne mogu da ih uživaju. S toga je država dužna, da pri oporezivanju promisli, bez kojih dobara mogu potrošači biti, i da a fortiori udari najveći porez na one, za koje smatra da je štetno, ako se uživaju, preko neke izvesne umerene mere.

Udaranje dakle poreza na jaka pića, po onoj meri, po kojoj će doneti državi najviše prihoda (pretpostavljajući, da država treba sav taj prihod), ne samo da valja dopustiti, nego je i pohvale dostojno.

Na pitanje, treba li da je prodaja ovakvih potrošnih stvari, manje više neka privilegija, odgovorićemo različito, kako gde bude namera, kojoj hoće da posluži ovo ograničavanje. Svaka javna radnja, treba da je pod nadzorom redarstva, a naročito gostionice, jer u njima se čine često prestupi protiv društva. Umesno je dakle, što se daje pravo prodavanja

ovih stvari (bar za smesta trošenje), ljudima poznata i ujemčena poštenja; koja se pripisuju naredbe o časovima otvaranja i zatvaranja ovih mesta, da bi lakše i zgodnije mogao vršiti javni nadzor; i što se oduzima to pravo krčmarima, koji su svojom slabošću, sporazumom i učestvovanjem često doprineli, da se naruši javni mir, ili načinili svoju radnju, leglom zlikovačkih dogovora i zavera. Ne vidim načelno razlog bilo kom drugom ograničenju. Ograničavanje broja pivara i rakijdzijnicama, u izričnom cilju da se oteža posećivati ih, da se smanji prilika iskušenju, smatram, da je štetno za svakoga, jer uvek će se naće neko ko će ih, ne budevši im teško posećivati ih, upotrebiti zlo; a inače bi ovo priličilo samo onakvom društvenom stanju, gde se radnici smatraju, kao deca ili divljaci, koji se stavljaju u zapt, da bi se vaspitali, da u buduće mogu učestvovati u preimućstvima slobode. Ni u jednoj slobodnoj zemlji, ne vladaju nad radničkim klasama, po ovom načelu, onaj ko zna ceniti slobodu, neće odabrati ovakav način vlade; osim ako su uzalud pokušani, svi mogući načini, da se radnici vaspitaju u istini za slobodu, da se njima upravlja, kao slobodnim ljudima, i ako je na kraju dokazano, da se moraju upravljati, kao deca. Imajući u vidu ovu dvostruku stranu ovog pitanja, vidi se, kako ne bi bilo pametno, kada bi im verovali, da su se ljudi, u ma kom od ovih slučajeva, ikad ozbiljno potrudili, da učine taj pokušaj. S toga, što se ustanove Engleske, sastoje iz smese nebrojenih protivnosti; nalazimo u životu takvih pojedinosti koje na sebi nose vid tiranije ili tako zvane patrijarhalnog načina vlade; a ovamo opšte slobodoumlje naših ustanova, isključuje svaki nadzor, koji bi mogao važiti, kao pokušaj moralnom vaspitanju.

U početku ovog spisa tvrdili smo, da lična sloboda, pretpostavlja u svemu onom, što se nje tiče, istu slobodu i kod drugih ljudi, za sporazumno vršene stvari, koje su im zajedničke, a van njih, ne tiču se nikoga drugog. U ovom pitanju, nema teškoća sve dotle, sve dok je stalna volja učestvujućih stranaka; no, budući, da se ta volja može i promeniti, ono je više puta potrebno, da se i u onim stvarima, koje se samo njih tiču, vežu uzajamnim ugovorom; učini li se to, onda se ugovori, kao opšte pravilo moraju ispunjavati. Ipak zakon svake zemlje, izuzima po nešto iz tog opšteg pravila. Čovek koji nije prinuđen vršiti obaveznost, koja krši prava nekog trećeg, šta više, ovo je dovoljan razlog, da ga sasvim oproste te obaveznosti, čim je ona njemu na štetu.

Tako u Engleskoj i svakoj obrazovanoj zemlji, ne važi i ne vredi onaj ugovor, kojim je neko prodao sebe, ili pristao da bude rob, i ni zakon, ni javno mnjenje ne može zahtevati, da se taj ugovor ispuni. U ovom krajnjem slučaju, dosta je jasan uzrok, sa koga se ograničava vlast, raspolagati nad svojom sopstvenom sudbinom. U koliko nije dozvoljeno, mešati se u proizvoljne stvari drugog čoveka – izuzevši njegovog dobra radi – to biva iz poštovanja prema njegovoj slobodi. Njegov slobodan izbor dokazuje, da on želi ili može da snosi, ono što je izabrao, a najbolja je garancija, da će mu zaista biti dobro, ako ga ostavimo, da se on sam brine za to. – proda li se on kao rob, odriče se svoje slobode, i gubi ovim jednim činom, svako dalje uživanje slobode. Tako u ovom slučaju, on ruši sam cilj, koji bi jedini bio u stalju da opravda njegovo raspolaganje, nad svojom ličnošću. On više nije slobodan, šta više, došao je u takav položaj, u kom ne može nikako ni pretpostaviti, hoće li da ostane i dalje u njemu. Sloboda ne može zahtevati, da je čoveku slobodno, biti ne slobodan. To nije sloboda, kada je slobodno lišiti se svoje slobode. Ovi razlozi, koji padaju u oči ovom naročitom slučaju, mogu se i dalje primeniti; ali oni nalaze neprestano svoje granice, u zahtevima života, koji do duše ne traže, da se sasvim odrekemo svoje slobode, ali zahtevaju, da je u ovom ili onom ograničimo. Ono načelo pak, koje traži bezuslovnu slobodu, za radnju svega onoga, što se tiče samo onoga, koji radi; traži i to, da se oni, koji su se uzajamno obavezali, pogledom na one stvari, koje se trećeg ne tiču – mogu sami sebe razrešiti od ove obaveznosti. Nema obaveze ni ugovora, izuzevši one, kojima je predmet novac ili novčana vrednost, o kojima bi se mogla tvrditi, da nije svakom slobodno i osim samovoljnog razrešenja, pokušati, da odstupi od njih. Viljelm Humbolt izjavljuje u pomenutoj dobroj knjizi, svoje uverenje, da ugovori, koji se tiču ličnih odnosa i službe, nikad ne bi valjalo, da važe preko izvesnog, zakonom opredeljenog vremena, i da brak, koji je najvažniji među onim ugovorima, odmah gubi svoj cilj, čim se ne saglašavaju čuvstva muža i žene, i da bi ga trebalo razrešiti, čim to jedna strana izričito zahteva.

Ova stvar je veoma važna i zapletena, da bi se mogla ovde od oka pretresti, i ja je se dotičem, u koliko nam može poslužiti samo za ugled. Da se Viljem Humbolt, sa opšteg gledišta i kratkoće svoje rasprave, nije morao ograničiti, da u ovom slučaju iskaže samo rezultat i ne upustivši

se, u raspravu pretpostavki; za celo bi uvideo, da se ovo pitanje ne može rešiti, po onom prostom temelju, koji ga on postavlja. Ako je neko naročitim obećanjem ili svojim ponašanjem, dao drugom povod, da tako postupanje može uvek očekivati, i na njega polagati nadu, pa je ovaj po tome, udesio bar neki deo svog života; to poniče po njega nova vrsta moralnih dužnosti, prema onom drugom licu, i on ih mora priznati, ma ih ne ispunjavao.

To isto biva tamo, gde je ovaj odnos među ugovornim strankama, imao posledica po druge, te su isti time došli u izvesni položaj, ili kao, što je to slučaj u braku, da su se treća lica rodila. Tu onda poniču, pogledom na ugovorne stranke, onakve obaveze prema ovim trećim licima, kojima je ispunjavanje ili bar način ispunjavanja, zavisi većim delom od trajanja i prekidanja odnosa među ugovornim strankama. Iz ovoga ne ide, i ja to nikako ne dopuštam, da se oni, koji su se obavezali, i za svaku cenu, pa ma to bilo žrtvom sreće jedne stranke, - moraju držati tog ugovora; ali to je izvesno, da su oni glavno u ovom pitanju a ako, kao što Humbolt kaže, nemaju upliva na zakonsku slobodu ugovornih stranaka, pogledom razrešenja ugovora (i ja sam smatram, da u ovom obziru ne mogu biti od velikog upliva), ipak na svaki način igraju znatnu ulogu, sa gledišta moralne slobode. Ono lice, koje se rešilo na korak, koji se tako jako tiče interesa drugih njih, prinuđeno je, uzeti u obzir sve ove okolnosti, i odgovorno je za jade, koji iz toga mogu nići, ako nije dostojno uvažilo one interese. Ja pravim ove očevide primedbe, samo s toga, da bi bolje izneo na ugled, opšte načelo slobode, a ne s toga, što bih hteo da rasčistim ovo naročito pitanje, jer o njemu se obično tako govori, kao da bi bila samo korist dece u glavnom, a korist odraslih lica sasvim malo važno,.

Spomenuo sam već jedan put, da se s toga, što u opšte nema privatnih načela, sloboda daje tamo, gde bi je trebalo oduzeti, a oduzima tamo, gde bi je trebalo dati; šta više, evropsko čuvstvo slobode izjavljuje se najснаžnije u onom slučaju, gde nikako nije umesno. Neka bude svakom slobodno, da radi u svojim stvarima po svojoj volji, ali kada radi u mesto drugih, pod izgovorom, da su tuđi poslovi u jedno i njegovi, ne možemo mu dopustiti isto toliko slobode. Država, poštujući, kao svetinju slobodu svakoga čoveka u njegovim stvarima, ipak dužna je najoštrije bditi nad nama, kako mi ispunjavamo vlast, koju nam je ona poverila

nad drugima. Ovu dužnost država gubi iz vida, kada se odnosi na odnose porodice, mada ovaj slučaj više važi, nego svi ostali zajedno, jer je od neposrednog upliva na čovekovu sreću. Ovde ne treba opširno da razlažemo, neograničenu vlast muževa nad svojim ženama, jer ovo zlo moglo bi se sasvim ukloniti, kada bi žena uživala sva ona prava i zaštitu zakona, koju ima muž; i što se u ovom pitanju, branioci ove davnašnje nepravde, ne pozivaju na slobodu već brane otvoreno silu. Ispunjavanju dužnosti, od strane države, a naročito u odnosu prema deci, smetnja je to što se sloboda loše shvata. Čovek bi pomislio, da deca nisu drugi obraz roditelja, nego da su baš ono, što i sami roditelji, jer tako bojažljivo čuva javno mnjenje neograničenu i isključivu vlast roditelja, da se zakon u nju ne umeša, i veoma se plaši toga, nego bilo kog drugog mešanja u svoju slobodu – a to je jasan dokaz, koliko većina ljudi veoma voli silu, nego slobodu. Uzmimo na pr. pitanje vaspitanja. Nije li blizu pameti, da država ima, da traži, a i silom da tera, svako ljudsko stvorenje, koje se rodi kao njen građanin, bar na neki izvesni stepen vaspitanja? Ali dajte čoveka, koji će imati srca, da prizna i oživotvori ovu istinu. Retko će ko poricati, da roditeljima (ili po postojećem zakonu i običaju ocu), nije najsvetija dužnost, da vaspitaju stvorenje, koje su rodili da živi, da bi ono moglo tim vaspitanjem, da ispuni, kao što treba dužnosti, koje ima prema sebi i prema drugima. Kada svako priznaje, da je to najsvetija dužnost po oca, zašto onda neće u Engleskoj niko ni da čuje o tome, da oca valja silom prinuditi na to.

Umesto, da se traži od oca, da čini napore i žrtve za vaspitanje svoje dece, ostavlja mu se i onda, kada se drugi ponude, da mu decu badava vaspitavaju, na volju, hoće li to primiti ili ne. Još se ne priznaje, da je moralni zločin, i prema zlosretnom detetu i prema društvu, izroditi decu, a ne starati se, ne samo za ranu, koja im je nužna telu, nego i za njihove duše nužno vaspitanje; i da je država dužna, ako roditelji ne ispune ovu dužnost, ispuniti je koliko je moguće, o trošku roditelja.

Kada bi se jednom opšte priznala vaspitavanja kao moranje, prestale bi i one teškoće, što se sada još pojavljuju s toga, što je teško rešiti šta i kako, da poučava država? Te su teškoće sada predmet rasprava, među sektama i strankama, i tako se vreme i rad umesto, da se upotrebi vaspitanje, troši na proterivanje o vaspitanju. Kada bi se vlada mogla rešiti, da zahteva dobro vaspitanje za svako dete, ne bi se morala posle

brinuti za to. Mogla bi ostaviti roditeljima, neka se oni brinu, gde će i kako vaspitavati svoju decu, bilo bi joj dovoljno, da pomogne siromašnjoj deci pri školovanju, i ako su ova siročad, ono da podmiruje za njih sve školske troškove.

Sa svim se pravom prigovara, da država ne treba da vaspitava, ali se ne prigovara, kada država primorava na vaspitanje, jer ono se prigovara rukovođenju vaspitanja državom, a to je sasvim druga stvar. Ja odbacujem kao i svaki drugi, da država drži u svojim rukama svo, ili veći deo vaspitanja naroda. Sve što smo rekli, kako je važna raznolikost ličnosti, u karakteru, u mnjenjima i načinima života; sve to zahteva po tome, u istoj meri i razne načine vaspitanja. Opšte državno vaspitanje, nije ništa drugo nego način, da se svi ljudi izobrazu po jednom kalupu; a budući da kalup, po kome ih država doteruje, odgovara naklonostima vlasti, koja je u državi najjača, sad bilo to vlast samovladara, sveštenstva, aristokratije ili većine živećih ljudi; to će tako vaspitanje, ako i uspe ostvariti tiraniju, prvo nad duhom, a zatim, kao što to obično prirodno biva, i nad telom. Ako zaista ima državom uređena i nadzirana vaspitanja, ono treba, da bude samo kao pokušaj, koji bo bio kao primer i podstrekavanje drugima, da dostignu neko savršenstvo. Ali ako je društvo, na tako niskom stepenu razvitka, da nije sposobno, ili neće, da se samo sobom brine, o zgodnim sredstvima vaspitanja, nego očekuje od svoje vlade; onda u ovom slučaju, vlada – od dva zla bolje – mora uzeti u svoje ruke brigu o raznim školama, isto tako kao što se brine, da podiže društva, kako bi se izvela velika industrijska preduzeća, za koje se još nije razvio preduzetni duh u zemlji. Ali ako uopšte ima u jednoj državi dovoljno sposobnih ljudi, koji bi bili vešti, starati se pod nadzorom vlade za vaspitanje; ono nema sumnje, da ti ljudi ne bi bili voljni i vešti poučavati ih samostalno, samo kada bi im garantovana bila nagrada zakonom, koji primorava svakog da se vaspita, i kada bi se uz to država postarala, za školske troškove, pukih siromaha.

Na ispunjavanje zakona, najbolje se može primorati javnim ispitima, koji bi se vršili nad svom decom još od malena. Mogle bi se opredeliti godine, u kojima će se svako dete ispitati, da li zna čitati. Ako ne zna, ono bi trebalo oca, a ako se ne može opravdati dovoljnim uzrocima, kazniti umerenom i novčanom kaznom, koju bi mogao po potrebi i odraditi; i dete dati o njegovom trošku u školu.

Taj ispit, trebalo bi svake godine još jednom preduzimati, rasprostirući ga na sve više i više predmeta, da se tako deca primoraju, da sebi nabave uopšte bar onoliko znanja, koliko se najmanje traži; a što je još važnije, da ta znanja pamte. Osim ovoga, što se kao najmanje iskazuje, trebalo bi da se mogu polagati svojevolsni ispiti, iz svih onih predmeta, iz kojih bi oni, što su napredniji, želeli da imaju potvrde. Ali da ne bi država ovakvim postupanjem, štetno uticala na obrazovanja mnjenja; morala bi se znanja, koja se traže, moći polagati ispite (izuzevši tu okolnost, što je znanje i upotrebljavanje jezika, samo oruđe, za nabavljanje daljih znanja) i pri samim velikim ispitima, ograničiti na poznavanje fakta i na pozitivne nauke. Ne treba da se dozvoli, da se ispiti, koji ispituju o verozakonu, politici ili drugim kakvim spornim pitanjima, vrve oko toga, da li je neko mnjenje istinito ili pogrešno; nego neka se ograniče samo na fakt, da su t.j. ti i ti spisatelji, škole, crkve, izjavili ova mnjenja i po ovim i ovim razlozima. Pri ovakvoj ustanovi, ne bi doraštajućem naraštaju, pogledom na neke sumnjive istine, gore bilo, nego što je sada; deca bi kao danas, tako i u buduće mogla pripadati vladajućoj veri, ili nekoj drugoj veroispovesti, samo, što se država postarala, da budu svakako izobraženi ljudi, pa bili oni sad ove ili one vere; ako pak roditelji žele, ono bi se mogla deca, u onim istim školama, gde uče nešto drugo, nastavljati i u svome verozakonu. Uvek je zlo, kada država pokušava, da daje neki pravac mišljenju svojih građana, u svim spornim pitanjima; ali ipak može država davati prilike, da se ta pitanja dokažu, i da svako pribavi sebi dovoljno znanja, sa kojima bi se mogao obrazovati, znatno mnjenje o svakoj stvari. Za učenika filozofije, na svaki je način bolje, ako je u stanju položiti ispit, o delima i Kanta i Loka, sad pristajao on svojim nazorima, uz jednoga ili drugoga, ili napokon, ne pristajao ni uz jednoga; i ne vidim dovoljno razloga, zašto ne bi polagao ispit iz hrišćanske nauke i onaj, koji ne veruje u Boga, naravno samo ako ne zahtevamo, od njega da veruje u to.

Ispit pak iz viših grana nauka, treba po mom mnjenju, da ostane svakome po volji. Vrlo bi to opasna vlast bila u ruci vlade, kada bi ona mogla nekome preprečiti ma kakav poziv, pa i sam učiteljski, izgovarajući se, da dotični nema tih sposobnosti; i ja se slažem sa Viljelmom Humboltom u tome, da svakome treba dati stepen naučne ili veštačke sposobnosti, čim se prijavi za ispit, i položi ga; samo da

ovakve potvrde ne daju kasnije pri naticanju, nikakvih daljih preimućstava, do onih, koja im možda pripisuje javno mnjenje.

Ova neumesna primena pojma slobode, smeta ne samo u vaspitanju, nego u mnogim drugim slučajevima i roditeljima, da ne priznaju svoje moralne dužnosti, i da se ne uvede zakonito primoravanje, mada ono prvo, zahtevaju uvek, ovo drugo pak u mnogim slučajevima važniji razlozi. Ta već i sam taj fakt: roditi nekoga da živi, najveća je odgovornost u životu.

Uzeti na sebe ovu odgovornost – dati kome život, koga će možda blagosiljati a možda i proklinjati – a ne biti u stanju, staviti novorođenome u izgled, bar prilično prijatno stanje, zločin je prema tome stvorenju. Rađanje dece preko neke male mere u zemlji, koja je suviše naseljena narodom, ili kojoj preti, da će se prepuniti, - jer je izgled, da će otuda pasti cene posla – zločin je protiv svih onih, koji žive od rada. Zakoni, koji u mnogim zemljama kontinenta, zabranjuju brak, dokle dotična lica ne dokažu, da imaju od čega živeti; ne preteruju meru vlasti, koja pripada državi, i uspe li ti zakoni ili ne uspeli (to zavisi naročito od mesnih okolnosti i čuvstva) ne mogu se smatrati, da narušavaju slobodu. Država samo predupređuje ovim zakonima, da se ne dogodi ono, što škodi drugome i što zaslužuje, da društvo ne odobri i žigoše, ako i nije savetno, kazniti to oštrijom kaznom zakona. Ipak bi opšte rasprostrti pojmovi o slobodi, koji idu tako lako na rušenje lične slobode odrešito odbili svaki pokušaj da se ograniče naklonosti, koje bi, kada bi im se zadovoljilo, donele potomstvu samo jada i poniženja a onima pak, koji po svome položaju mogu da osete, nebrojenih nevolja. Uporedimo li ovo čudnovato poštovanje i nepoštovanje, po kome čovečanstvo i poštuje i ne poštuje slobodu, doći ćemo do tog mnjenja.; da ljudi bez svake sumnje imaju prava, dirati u druge, a nemaju nikako prava, raditi po svojoj volji i onda, kada time ne diraju ni u koga.

Primičući se kraju ovog mog spisa, valja mi, da spomenem još mnoga pitanja, koja se odnose na delokrug mešanja vlade, i koja, mada su u vezi sa ovom mojom raspravom, ipak strogo uzevši, ne spadaju ovde. To su oni slučajevi gde se razlozi, koji se navode protiv mešanja, ne odnose na načelo slobode; tu se ne pita, hoćemo li ograničiti ličnu radnju, nego hoćemo li je potpomoći; pita se, treba li vlada, sama ili

preko drugih, da čini, što u korist pojedinih ljudi, ili da ostavi tim ljudima, da se oni pobrinu za to, svojrvoljno pojedinačno ili udružujući se.

Prigovori, koji se mogu navoditi protiv mešanja vlade, izuzevši slučaj, da mešanje narušava slobodu, mogu biti trojaki.

Prvi je prigovor ovo: pojedini ljudi, mogu mnogo veštije izvesti ono, što ima da se izvede nego vlada. Uopšte govoreći, niko nije tako sposoban, da vodi i presudi jednu radnju, kao onaj, koga se ta radnja lično tiče.

Ovo načelo već po sebi, osuđuje nekadašnje pačanje zakonodavstva ili vlade, u običnu radnju zanata. Ovu stranu ovog predmeta, dovoljno su ispitali politički ekonomi, i ona je samo izdaleka srodna, načelima naše rasprave.

Drugi prigovor stoji već u malo bližem odnosu prema našem predmetu. U mnogim slučajevima, mada i pojedini ne bi tako valjano izvršili, kao časnici vlade; valjalo bi neke stvari ipak ostaviti pojedinicima, a ne vladi, da bi se time unapredilo njihovo duševno vaspitanje, da bi se pooštrila njihova revnost, da bi se izvežbalo njihovo suđenje, da bi ih tako svestrano upoznali sa zadacima života, sa kojima treba oni da se bave. Ako to i nije jedini, a ono je glavni uzrok, koji preporučuje da se ustanovi porota (u nepolitičkim stvarima), slobodna, narodna mesna i opštinska uprava i svojevolsne zadruge, za zanatlijska i čovekoljubiva preduzeća. To nisu pitanja slobode, koja su iz daleka srodna našem predmetu, to su pitanja razvitka. Mi i ne možemo ovde, kao sredstva za narodno vaspitanje, razlagati, ali ona si istinska škola za svakog građanina; praktični deo politička vaspitanja slobodnog naroda; ona su delokrug, koji izvlači pojedinca, iz uskog kruga sebičnih, ličnih porodičnih stvari, pa ga uči, kako da razume opšte stvari, kako da koristi opšte koristi; ona ga navikavaju da radi, po opšte ili bar polu opšte korisnim pobudama; upućuju ga, da upravi oči na one ciljeve, koje ne razdvajaju, već vode slozi građane jedne zemlje. Bez ovih običaja i sposobnosti, slobodi se ne da ustav, ni izvesti ni održati, kao što to najjasnije svedoči, prolazno trajanje političke slobode, u onim zemljama, gde se ona ne oslanja na dovoljnu mesnu slobodu. Sva preimućstva, koja smo naveli u ovom ispitivanju, što imamo od slobodnog ličnog razvitka i raznih položaja u životu, preporučuju, da čisto mesnim stvarima rukovode mesne vlasti, da velikim zanatlijskim preduzećima upravljaju oni, koji su podmirili

troškove oko toga. Vlada hoće, da upravlja svuda podjednako sa preduzećima.

Kod privatnih ljudi pak, i kod svojevotjnih zadruga, sve se raznostruko pokušava, i kod njih ima nebrojeno raznolikih iskustava. Državi ostaje korisni delokrug, što se ona gradi središtem, stiču uhvaćeni rezultati nebrojenih pokušaja, da se odatle opet razliju u sve udove narodnog tela. Država, umesto, što ne trpi ičije pokušaje osim svojih sopstvenih, treba da se brine da se svako ko pokušava nešto, koristi pokušajima svih ostalih ljudi.

Treći i najvažniji uzrok, zašto treba da se ograniči mešanje vlade, jer su one velike nezgode, koje niču otuda, kada je vlast prevelika. Svaka nova struka posla, kojom se širi vladin delokrug, umnožava u jedno vladin upliv, na ljudske nade i brige, a usled toga postaje vredni i slobodoljubivi deo društva sve više i više skutonoša vladin, ili one stranke koja teži da dođe na vlast. Kada bi putevi, železnice, banke, obezbeđujuća društva i akcionarske zadruge, sveučilišta i milostiva zavedenja, listom spadala u delokrug vlade; kada bi se još neko tome, ostavilo centralnoj upravi, sve ono što upravlja danas opštinska i mesna uprava; kada bi vlada nameštala činovnike u sva ova razna preduzeća; kada bi ona i nagrađivala, i u činovima uzvišavala; to ne bi ni slobodna štampa ni narodno uređeno zakonodavstvo, moglo preduhitriti, da je Engleska ili neka druga država, slobodna samo po imenu.

Što bi veštije i zgodnije bila udešena vladina državna mašina – što bi celishodnije bile ustanove, kojima se pridobijaju najsposobniji ljudi za upravu, to bi ovo zlo, sve veće i veće bilo.

Nedavno se predložilo u Engleskoj, da se svi oni, koji traže neko građansko zvanje, podvrgnu ispitu, da bi se time dobio izbor sposobnih i naučenih ljudi. Mnogo se govorilo i pisalo za ovaj predlog i protiv njega. Najvažniji je razlog, koga su navodili protivnici to, što zanimanje stalnog državnog činovnika, ne daje toliko izgleda na nagradu i uvaženje, da bi mogao pridobiti najdarovitije ljude, kojima je bolje u svom građanskom pozivu, ili u zvanjima društva i drugih javnih tela. Ne bi smo se čudili, da su ovaj razlog naveli prijatelji onog predloga, kao odgovor, na najveću teškoću njihovog predloga; ali čudo nam je čuti ovo od protivnika. I što se ovde navodikao prigovor, to je baš obezbeđujuća oduška,

predloženoj ustanovi. Kada bi se zaista, svi daroviti ljudi u zemlji, mogli primorati, da budu vladini činovnici, onda bi nas takav predlog uznemirio. Kada bi svaki društveni posao, za koji se zahteva promišljeno učestvovanje i široki vidokrug, bio u rukama vlade; kada bi se državna zvanja u opšte popunila najvrsnijim ljudima; to bi se svo više znanje i sve praktične veštine, (izuzimajući špekulativne) usredsredile u jednoj mnogobrojnoj birokratiji a ostali bi je smatrali kao merodavnu u svakom pitanju; narod bi očekivao od nje da mu ona propiše, šta treba da radi; vredni i daroviti, izgledali bi od nje, da ih ona proslavi i uzvisi. Častoljubivim ljudima bio bi jedini cilj da ih prime u krug ove birokratije, i da se u njoj sve više i više uzvišuju. Pri ovakvom sistemu, ne samo da je narod, koji je van činovničkog kruga, usled toga, što nema iskustva u praksi, nesposoban da ispita i ograničava birokratiju u njenoj radnji; nego ako slučaj despotije ili prirodni razoj narodnih ustanova, dovede na presto vladare, koji žele reforme, ne može se izvesti ni jedna reforma, koja je protiv interesa činovništva. Primer ovakvog žalosnog stanja, je ruska carevina, kao što to svedoče svi koji to znaju. I sam car ne može ništa protiv birokratije; on može do duše poslati svakog činovnika u Sibir, ali on ne može vladati bez njih, i protiv njihove volje. Oni imaju veto nad svakom njegovom naredbom, time, što je ostave i ne izvrše. U zemljama, gde je narod izobraženiji i življeg duha, gde je svet navikao, da vlada radi sve za njega, ili bolje reći, gde narod, neće ništa da uradi, a da ne traži dozvolu i uputstva od vlade; tu je onda prirodno, da takav narod pravi svoju vladu udgovornom, za svo zlo, koje ga snađe; kada mu već dosade ova zla, on se digne protiv vlade i načini revoluciju. Tu se onda nađe neko pa sa odobrenjem ili bez odobrenja naroda, uzme vlast u svoje ruke, izdaje zapovesti činovništvu, i sve ide kao i pre, što je išlo, jer birokratija se nije promenila, a nema nikoga ko bi je mogao zameniti.

Sasvim je drugačije, kod onog naroda, koji je naučio, završavati sam sebi svoje poslove. U Francuskoj na pr. , gde veliki deo naroda služi uvek u vojsci, gde su mnogi barem narednici; ima pri svakom narodnom ustanku bar nekoliko ljudi, koji mogu predvoditi i načiniti priličan plan operacije. Što su Francuzi u bojevima, to su Amerikanci u građanskim stvarima. Oborite Amerikancima odjednom njihovu vladu, to je svako malo telo kod njih, sposobno da stvori novu vladu, i da vrši bilo kakvu opštu stvar, dosta uredno, uviđajno i odrešito. Svaki slobodan narod,

treba da je ovakav a koji narod može ovo taj neka se za izvesno nada da će biti slobodan. Ovakav narod neće se ropski klanjati jednom čoveku ili nekom telu, jer je u stanju da uzme u svoje ruke državnu vlast i dalje njom upravlja. Ni jedna birokratija, ne sme se nadati, da će moći ovakvom narodu, protiv njegove volje, propisivati šta da radi a šta ne. Gde pak birokratija, radi sve i sva, tu se ne može izvesti ono, što njoj nije po volji. Ustav ovakvih zemalja, nije ništa drugo nego usredsređivanje svog narodnog iskustva i praktične veštine u jedno, regulisano telo, kome je zadatak, da upravlja nad ostalim narodom. Što je ovo telo, savršenije uređeno, što je veštije, da primami sebi najdarovitije glave iz svih staleža, i da pridobije za svoje ciljeve; time je veće ropstvo svih, ne izuzevši ni same činovnike. Jer oni, koji vladaju, isto su tako robovi svom zaptu i redu, kao što su oni, nad kojima se vlada robovi onima, koji vladaju. Kineski mandarin isto je tako stvor i oruđe tiranije, kao i kineski seljak. Pojedini jezuit je, najponiznija sluga svom činu, i ako njegov čin ukupno, služi sili i važnosti svojih članova. Ni to ne treba zaboraviti, da je usredsređenje svih darovitih ljudi jedne zemlje, u telo vlade, opasno i po duševnu snagu i po razvitak tog samog tela. Zaviseći tako jedno od drugoga, radeći po jednom istom planu – koji se obično nikad ne menja – telo činovnika ne može, a da ne postane troma mašina i ako prestane raditi kao u vodenici, spopašće obično grozničavo onu novu misao, koju je zamislio, obično opet neki visoki činovnik. Jedini je način – kako stati na put, ovim njima protivnim ali očito srodnim naklonostima i da se usavrši sposobnost tog tela, u tome, da se radnja ovog tela izloži, pažljivoj kritici, isto tako sposobni ljudi, koji nisu činovnici. S toga je dakle veoma važno, da ima načina, kako će se nezavisno od vlade, dobiti ta sposobnost, kako će se nabaviti svojstva i iskustva, da možemo valjano suditi, o velikim praktičnim stvarima. Ako hoćemo da uvek imamo vešte i dobre činovnike, a naročito onakve, koji će biti voljni i sposobni, da započinju i primaju popravke, ako nećemo, da naša birokratija postane pedantokratija, onda ovo telo, ne sme privući sebi sve one poslove, koji obrazuju i usavršavaju ona svojstva koja su nužna za upravu društva.

Opredeliti onu tačku, gde počinju ova, po slobodu i napredak društva, tako opasna zla, ili bolje gde ona počinju nadmašiti koristi, što se očekuju od ujedinjene snage celog društva, koja se pod priznatim

vođama zalaže, da se uklone prepone ljudskom blagostanju; opredeliti koliko se koristi mogu imati od usredsređene vlasti i uvidavnosti, a da radi toga, vlada ne privuče deo opšte radinosti na sebe – to je najteže i najzamršenije pitanje, veštine vladanja. To je pitanje pojedinosti, gde se moraju držati pred očima, mnogi i razni obziri, i gde se ne može uglaviti opšte pravilo. Po mom mnjenju daje se ono praktično načelo, koje nas obezbeđuje; onaj uzor, na kog valja, da se ugledamo; ono merilo, kojim treba da merimo svaku uredbu, kojom se otklanja neko zlo, reći ovim rečima: neka bude što veća deoba vlasti, samo ne o trošku njene delatnosti; a s druge strane, najveće usredsređivanje pouke i rasprostiranje iz sredine na sve strane. – Tako bi se u opštinama, kao ono u državama Nove Engleske podelili svi poslovi, koji se ne mogu bolje poveriti onima, kojih se tiču, sasvim pojedinačno među razne vlasti koje su opštinari izabrali; ali osim toga postojala bi za svako odeljenje opštinskih stvari, jedno, neposredno vladi potpadajuće, centralno nadzorništvo.

Ovo nadzorništvo bilo bi ognjište svake vrste znanja i iskustva, koje bi samo moguće bilo iscrpiti, iz ovog javnog posla u opštinama, iz podobnih iskustava stranih zemalja, i iz opštih načela nauke o državi. Ovo centralno zvanje, treba da ima prava, da sazna sve što biva, a ne bi imalo druge dužnosti, nego da na jednom mestu dobijeno iskustvo, primeni na drugom mestu. Po svom uzvišenom položaju i širem vidokrugu, bilo bi ovo telo, nezavisno od sitničarskih mesnih predrasuda i jednostranih nazora; s toga bi se, veoma polako na njegov savet; a prava vlast, kao stalne ustanove, ograničile bi mu se, po mom mnjenju, na to, da prinudi mesne činovnike, da se pridržavaju zakona, koji su im dati za pravac. Za sve one slučajeve, za koje se nije pobrinulo u opštem zakonu, ovi činovnici mogu raditi, po svojoj uvidavnosti, razume se, da su za to odgovorni svojim biračima. Treba da budu odgovorni zakonu, za narušavanje propisa, a propise neka uglavljuje zakonodavstvo; centralna vlast brinula bi se da se zakoni izvršavaju, i ako se oni ne bi uredno izvršili, ona bi inđa po okolnostima, se obratila ili sudovima, da pridobiju važnost zakonu, ili bi se pozvala na birače, da ovi uklone činovnika, koji nije postupao po duhu zakona. Ovako je od prilike i ono centralno nadzorništvo, koje vrši “sirotinjski odbor” nad svim upravnicima novca, iz sirotinjskog poreza u Engleskoj. Ona vlast, koju je ovo telo vršilo i preko ove mere, da bi preinačilo zastarelu i lošu upravu u ovoj stvari, koje se ne tiče samo jednog mesta nego cele zajednice – zacelo je bila i nužna i umesna, jer ni jedna opština nema prava lošom upravom umnožiti u svom mestu jad i nevolje, koji se posle razliju i u

ostale opštine, i okružuju moralno i telesno stanje radničkog stanovništva. Ono pravo na primoravanje i pravo na do duše potčinjeno zakonodavstvo, koje je dato ovome "sirotinjskom odboru" (mada ga on ne vrši iz obzira na javno mnjenje), daje se svakako opravdati u ovome po ceo narod važnom slučaju, ali ono ne bi imalo mesta pri nadzoru čisto mesnih interesa. Ali bi zacelo svuda mnogo vredelo, po sve grane uprave, da ima ono centralno telo za pribiranje iskustva i rasprostiranje znanja. Vlada ne može nikad dovoljno podupirati i podstrekavati na rad, pojedine ljude, mesto što sprečava u tome. Zlo ipak počinje, kada vlada, umesto da izazove snagu i revnost pojedinih ili zadruga, upregne svoju snagu; kada vlada umesto da poučava, savetuje, i po potrebi grdi – ili reže ruke pojedincima u njihovom poslu, ili ih gurne na stranu, pa ona radi njihov posao. Na kraju neka država vredi samo toliko, koliko vrede lica, koja je sačinjavaju; i onakva država, koja je u stanju žrtvovati duševni razvoj i uzvišenje svojih građana, maloj veštijij upravi, nego što je daje obično iskkustvo; ona država koja gradi svoje građane bogaljima, samo da bi u njima , makar i u dobrim ciljevima imala poslušna oruđa; ta će država osetiti, da mali ljudi nisu nikada u stanju, vršiti velike poslove; i da ipak ništa ne vredi savršenstvo mašine, kojoj je žrtvovala sve i sva, jer nema životne snage, koju je država silom ugušila, samo da mašina može mirno raditi.